RIJKS-MUSEUM VAN OUDHEDEN.

OUD-EUROPA IN 'S RIJKS MUSEUM VAN OUDHEDEN.

GIDS VOOR DE VOORHISTORISCHE AFDEELING.

'S-GRAVENHAGE — ALGEMEENE LANDSDRUKKERIJ — 1926.

EX-LIBRIS
RICARDº DE Rº BINA

RIJKS-MUSEUM VAN OUDHEDEN.

OUD-EUROPA
IN 'S RIJKS MUSEUM VAN OUDHEDEN.

GIDS VOOR DE VOORHISTORISCHE AFDEELING.

'S-GRAVENHAGE — ALGEMEENE LANDSDRUKKERIJ — 1926.

Digitized by the Internet Archive
in 2025 with funding from
Getty Research Institute

https://archive.org/details/oudeuropainsrijk00rijk

In de tentoonstellingszalen der Afdeeling Oud-Europa wordt een overzicht gegeven der verschillende voornaamste beschavingsvormen in ons werelddeel (buiten de klassieke wereld) van de oudste tijden af, die der Palaeolithische holenbewoners, tot die van Goten en Franken toe. Dit overzicht wordt gegeven zooveel mogelijk met behulp van origineele voorwerpen. Waar deze ontbreken zijn goede copieën gebruikt.
De plaats welke de vóór- en vroeghistorische verschijnselen uit Nederland in dit algemeene verband innemen, wordt telkens door een kleine groep van vondsten van onzen eigen bodem aangeduid. Overigens moet voor de Nederlandsche oudheid naar de speciaal daarvoor bestemde afdeeling verwezen worden.
Wie het geheele materiaal, hetwelk het museum uit *Oud-Europa* bezit, wenscht te overzien, wordt verwezen naar de *Studiezaal van deze afdeeling, welke voor ieder op aanvraag op het Museumbureau toegankelijk is.*

N.B. Bij het gebruik van dezen gids vergelijke men steeds de zaalnummers, in Romeinsche cijfers boven de ingangen geplaatst, in elk zaaltje de met gewone cijfers genummerde kasten, vitrines enz. en daarin weer de met enkele letters aangegeven voorwerpen.

I. PALAEOLITHICUM.

In den z g. IJstijd was een groot gedeelte van ons werelddeel door ijsmassa's bedekt, uitgaande van het hooge Noorden of de hooggebergten *(vgl. de wandkaart (A) van de grootste verspreiding van het ijs).* Sterke klimaatwisseling deden het ijs nu eens in uitbreiding toenemen, dan weer zich terugtrekken; het smeltende ijs deed rivieren hevig aanzwellen en groote veranderingen, ook in de bodemvorming, waren van deze wisselingen het gevolg, waar telkens nieuwe aardlagen door overslibbing de vorige bedekten. Zoo onderscheidt men meerdere ijsperioden met tusschentijden, waarin zelfs een tropisch warm klimaat moet hebben geheerscht. In de door deze bodemverandering ontstane aardlagen, in de oude beddingen van rivieren, aan den voet van uitgesleten rotsen *(vgl. de plaat B)* of in rotsholen *(vgl. de plaat C)* vindt men de overblijfselen van een flora en fauna, welke ons van die klimaatwisseling getuigen. In de latere phasen dezer ontwikkeling neemt men nu ook de getuigenissen waar van het optreden van den eersten mensch. Ja, de verschillende geologische lagen, door hun typische eigenschappen gekenmerkt, staan ons toe verschillende perioden van menschelijk leven in dezen z.g. Palaeolithischen tijd te onderscheiden. **Zaal I.**

Het is in het bijzonder het Z.W. van Europa waar deze verschijnselen worden aangetroffen, al komen ze ook elders, gelijk b.v. in het Donaugebied, voor. De verschillende perioden worden dus gewoonlijk met namen van Fransche vindplaatsen aangeduid. Zoo onderscheidt men als oudste palaeolithische perioden die van St. Acheul, Chelles en le Moustier, terwijl het latere tijdvak van het Palaeolithicum eveneens in drie verschillende perioden pleegt te worden ingedeeld, welke de namen van Aurignacien, Solutréen en Magdalénien dragen. Het is waarschijnlijk een veel primitiever menschenras, hetwelk in die oudste perioden heeft geleefd, terwijl in de latere de mensch waarschijnlijk lichamelijk niet van belang van onze tegenwoordige geslachten zal hebben verschild. Op tal van plaatsen heeft men lichaamsresten van die oude bewoners van ons werelddeel gevonden; onze *plaat (D)* aan den wand vertoont onder elkaar de photo's van den eigenaardigen schedel uit le Moustier met zijn primitieve kenmerken (het wijkende voorhoofd, de zware uitstekende onderkaak) en van een schedel uit Aurignac, sterk gelijkend op meer moderne menschelijke vormen.

Deze verschillende phasen van menschelijke kultuur worden nu gekenmerkt door zeer bepaalde vormen van vuursteenen werktuigen, in die verschillende geologische lagen gevonden. In onze vitrine zijn deze **Vitrine 1.** door een aantal origineele stukken uit Frankrijk, een enkele ook

Zaal I. uit Engeland afkomstig, vertegenwoordigd. Zoo zien we in de perioden St. Acheul en Chelles een zeer karakteristieke vuistbijl van eenigszins verschillenden vorm *(a en b)* in gebruik, welke waarschijnlijk met de volle hand is gehanteerd. Voor le Moustier zijn speciaal punten *(c)*, aan een zijde glad, aan de andere bijgehouwen, kenmerkend. Waar vooral deze kultuurverschijnselen, naar het schijnt, tot ver naar het Z.O. doorgedrongen zijn, is hierbij ook een kleine collectie van dergelijke voorwerpen, uit Egypte afkomstig, opgesteld *(d)*.
De periode van Solutré *(e)* onderscheidt zich door de fijne, soms zeer kleine bladvormige typen van instrumenten, terwijl de Magdalénien *(f)* vooral door de aan eene zijde behouwen, bijgehakte lange messen en krabbers vertegenwoordigd wordt. In deze laatste perioden zien we ook hoe langer hoe meer been van verschillende dieren als werkmateriaal voor harpoenen *(g)*, staven *(h)*, z.g. commandostaven *(i)*, en pennen in gebruik komen en het is op deze kleinere voorwerpen vooral, dat we voor het eerst zeer merkwaardige uitingen van beeldende kunst zien optreden, waarvan hier eenige afgietsels zijn tentoongesteld. Zoo zien we bij den dolkvorm aan het gevest de uitgesneden hinde *(j)*, de staf met ingesneden mammoethfiguren *(k)*,

„Venus van Willendorf".

het plaatje met de ingekraste dierfiguur en vooral de zeer mooie gesneden paardekoppen *(l)* van Brassempouy, voorwerpen van werke-

lijke kunstwaarde. Ook afbeeldingen van menschelijke figuren komen voor, in het bijzonder zeer karakteristieke dikke vrouwefiguurtjes, zooals er hier een fragment van is tentoongesteld *(m)*. Zulke voorbeelden van een hoogst merkwaardige sculptuur vindt men ook in steen. Een beroemd stuk is de z.g. Venus van Willendorf *(voetstuk 2)* met haar zware vrouwelijke vormen, de kleine veronachtzaamde armen en de eigenaardige houding, welke aan aanbidding denken doet. Dergelijke vrouwefiguren vindt men ook wel uitgehouwen in de rotsen, waarin deze kulturen worden aangetroffen, zooals de vrouw met krans uit Laussel, in afgietsel *(3)* hier aanwezig.

Zaal I.

Voetstuk 2.

Afgietsel 3.

Wat ons echter in deze latere Palaeolithische perioden het meest verrast, dat is de verbazend hoogstaande kunst, vooral van dierenuitbeelding, op wanden en plafonds der grotten, zoowel in omtrekteekening, gelijk die uit Combarelles, hier door een vijftal afgietsels *(4-8)* vertegenwoordigd (men lette op den prachtigen paardekop), als in schildering met vlakke of genuanceerde tinten, zwart en rood. Op de zoldering is in copie een gedeelte van de dierengroep van het plafond der bekende grot van Altamira in Spanje aangebracht, prachtige dierfiguren in een eigenaardige, de moderne kunst zeer nabijkomende, opvatting.

Afgietsel 4-8.

Copieën van Combarelles en Altamira.

Zaal I. Als expressionistische kunst doen ook de menschefiguurtjes aan, zooals de krijgerfiguurtjes of de groote groep van typische vrouwefiguurtjes met hun merkwaardige kleederdracht, reproducties naar voorstellingen op rotswanden in Spanje (Cogul).

Deze verschillende „perioden" van het Palaeolithicum worden in hun opeenvolging zeer verschillend gedateerd. Men gaat hier slechts op geologische gegevens af; de oudheidkundige verschijnselen bieden nog zoo goed als geen houvast voor dateering. Terwijl de een met 100000-tallen van jaren rekent, telt een ander slechts met 1000-tallen. Waarschijnlijk zullen we ons voor een al te vroege dateering van dezen mensch uit den oertijd moeten wachten.

In Nederland komen deze Palaeolithische kulturen niet voor.

II. NEOLITHICUM.

Zaal II. Nadat het ijs zich voor goed naar het hooge N. en in de hooggebergten had teruggetrokken, neemt men in verschillende streken van Europa verschillende verschijnselen van een menschelijke kultuur waar, die ten deele door andere, ten deele nog door verwante vormen van steenen instrumenten of door karakteristieke vormen van beenen voorwerpen wordt gekenmerkt en welke men dan gewoonlijk als overgangsstadiën van de Palaeolithische naar een latere periode beschouwt. In de Skandinaafsche kustlanden aan de Oostzee zijn het o. a. in het bijzonder de bekende Kjoekenmoeddingern die vele overblijfselen van zulk een beschaving bevatten. Dit zijn groote hoopen *(vgl. de plaat A)* afval van schelpdieren en beenderen van dieren, die tot menschelijk voedsel hebben gediend.

Ook primitieve vormen van menschelijke kultuur komen te midden van die afval voor, beenen instrumenten, een enkele maal ook aardewerk van zeer eigenaardigen klokvorm zonder standvlak *(vgl. de plaat B)* en vooral steenen werktuigen.

Vitrine 1. Een collectie uit deze Kjoekenmoeddingern afkomstig, bevat de bekendste vormen, waaronder vooral de typische bijlvormen, die *(a)* sterk aan latere bijlvormen herinneren en ook waarschijnlijk wel als voorlooper van deze te beschouwen zijn, en de punthouweelen *(b)*. Kenmerkend zijn voor deze kultuur ook andere vormen als typische dolken *(c)*, krabbers en messen *(d)*.

Dergelijke steenen instrumenten komen ook in Frankrijk voor en worden daar tot een kultuur gerekend die men gewoonlijk de Campigniën noemt en met de bovengenoemde Noordelijke op één lijn stelt. Een aantal instrumenten van deze Fransche vroeg-neolithische kultuur zijn hier opgesteld *(e)*, waaronder vooral de groote ruw behouwen stukken bruine vuursteen de aandacht verdienen.

In België vooral heeft men verder nog een bijzonder merkwaardig verschijnsel aangetroffen, hetwelk men met deze beschaving in verband brengt. Op verschillende punten heeft men nl. de overblijfselen van mijnwerkersarbeid met het doel om vuursteen te winnen geconstateerd. Diepe ronde putten werden daartoe verticaal in de rots gehouwen en op diepte met elkaar tot galerijen verbonden *(vgl. de plaat C)*. Bij zulke mijnen vindt men dan ook de plaatsen, waar de vuursteen bewerkt is, door afvalmassa's gekenmerkt. Vooral de naam Spiennes is in dit opzicht welbekend; uit de „Galeries de Spiennes" is hier een zeer interessante collectie origineele voorwerpen tentoongesteld: in de eerste plaats een paar mijnwerkershouweelen *(a)*, bij den aanleg gebruikt — men heeft zelfs het skelet van een mijnwerker met zulk een houweel in de hand in de galerij gevonden — verder de groote vuursteenkernen (nuclei) *(b)*, waarvan de spanen vuursteen werden afgeslagen om tot messen en krabbers *(c)* te worden verwerkt, klopsteenen, bij die bewerking gebruikt *(d)*, en verder eenige afgewerkte stukken, dwarsbijlen of kleine houweelpunten *(e)*. Ook deze verschijnselen uit het vroege neolithicum worden zeer verschillend gedateerd, al naar gelang van het standpunt, hetwelk men tegenover de daaraan voorafgaande verschijnselen inneemt. **Zaal II.** **Vitrine 2.**

Tot dusver bestaat er geen dwingende reden om het voorkomen ervan in Nederland aan te nemen. Wel heeft men ook in het Zuiden van ons land, o. a. bij Rijckholt, verschijnselen van zulk een vuursteen-industrie gevonden (Zie de Nederl. Afd.), *maar het is nog niet voldoende opgehelderd tot welke periode die te rekenen zijn.*

We zijn thans de tijden der z.g. neolithische kulturen genaderd, van welker verschillende verschijnselen we hier een zoo veel mogelijk volledig overzicht geven, zonder al te zeer in beschouwingen te treden, in hoeverre die kultuurverschijnselen naast elkaar hebben voortgeleefd, of wel elkaar in bepaalde tijdsorde hebben opgevolgd; zeker zullen velen nog zeer langen tijd naast elkaar in het onbeschaafde Europa hebben voortbestaan, ook terwijl elders reeds hoogere beschavingsvormen bloeiden.

Aan de oevers der Zwitsersche meren zijn reeds lang de overblijfselen bekend van paalwoningen van een volk, hetwelk althans in zijn oudste periode, uitsluitend steen als materiaal voor zijn wapenen en werktuigen kende. Deze vondsten, speciaal die van Robenhausen, zijn zóó bekend dat men soms een geheele periode met dezen naam aanduidt, als eerste waarin de mensch wapenen van geslepen vuursteen en ander steenmateriaal vervaardigde. Ook deze onderscheidingen laten we voor rekening van hen, die ze gaarne gebruiken. Voor den bouw van zulk een paalwoning, waarvan men nog de onderste gedeelten der palen te midden

Zaal II. Model 3. van vergane, vaak verbrande, overblijfselen van den bovenbouw, gemengd met allerlei kultuurresten, in die meren aantreft, vergelijke men het *model* en daarbij de *plaat* van een moderne paalwoning in Nieuw-Guinea *(pl. D)*. Onder de kultuurresten, op de plaats dezer vaak verbrande paalwoningen gevonden, zijn vooral ook tal van dierbeenderen en overblijfselen van vruchten enz. bewaard, die van de levenswijze van het volk een vollediger indruk geven dan men gewoonlijk elders op andere vindplaatsen pleegt te ontvangen.

Vitrine 4. Opgesteld zijn een aantal steenen bijlen uit de paalwoningen, meest uit die van Robenhausen zelf; ze zijn van verschillende geslepen steensoorten *(a)*. Ook kleinere steenen voorwerpen, pijlpunten en messen *(b)* en een klopsteen *(c)* voor het bewerken van de vuursteenen gebruikt.

Een aantal scherven geeft een indruk van de ceramiek *(d)*, in deze paalwoningen gevonden; ze zijn ten deele zeer verwant met die, waarvan we de vormen straks nader zullen zien. Verder zien we hier verschillende voorwerpen van been en hertshoorn *(e)*, waaronder vooral merkwaardig zijn de hertshoornen gevesten *(f)* van steenen bijlen. Verder spinschijfjes *(g)*, welke bij het spinnen tot verzwaring van de spil hebben gediend, een merkwaardige vorm, welke van deze tijden af tot diep in de middeleeuwen over Europa verspreid is. Ook weefsels voor ruwe kleedingstukken en vlechtwerk *(h)* zijn vaak in deze overblijfselen van paalwoningen bewaard. Tenslotte zien we hier een aantal stukken verbrande gerst, kultuurappels en verschillende andere producten, die tot voedsel hebben gediend (*i*).

Deze paalwoningen vindt men overigens niet slechts aan de meren, maar ook o.a. langs den Boven Rijn. Dezelfde kultuur wordt echter ook gevonden in bergvestingen van grooteren of kleineren omvang, waar deze volksstammen binnen een gracht en een wal (*vgl. pl. E, reconstructie van Mayen*) bescherming hebben gezocht. In Duitschland zijn er verscheidene bekend, o.a. op den Michelsberg bij Untergrombach, waarnaar men het aardewerk, hetwelk deze kultuur kenmerkt, vaak het

Kast 5. Michelsberger type heeft genoemd. Dit aardewerk, hier door afgietsels vertegenwoordigd, vertoont nog primitieve, gladde vormen zonder eigenlijk standvlak, welke, nauw verwant met de ceramiek der vroeg-neolithische kultuur *(vgl. de plaat B)*, aan lederen zakken doen denken en mogelijk ook wel aan deze ontleend zijn. Behalve groote potten *(a)* met hals en puntigen bodem onderscheiden we vooral de tulpvormige bekers *(b)*. Dergelijke stukken worden speciaal ook „paalwoningbekers" genoemd. Merkwaardig is ook het napje met ingesneden versiering *(c)*.

Kast 6. Een verwant soort aardewerk vindt men in de neolithische kultuur en ook nog wel te zamen met koper en brons, in Spanje, waar het

vooral in graven voorkomt. We zien hier onder onze collectie origineele stukken, vormen met bollen bodem *(a)*, als boven beschreven en daar naast een vorm, welke voor het Z. van Europa zeer karakteristiek is, den halfbolvormigen beker op hoogen voet *(b)*. **Zaal II.**

De verschillende kultuurvormen van het oude Europa onderscheiden zich feitelijk niet van die der primitieve stammen, welke thans nog in andere werelddeelen verschillende uithoeken bewonen. Hun beschaving kan dus in de eerste plaats ook ter verklaring onzer praehistorische verschijnselen dienen; aan den anderen kant is dit voortbestaan dezer vormen nog tot in onzen tijd een waarschuwing voor hen, die, gelijk meestal in de praehistorie geschiedt, aan primitieve vormen per se een zeer vroegen datum plegen toe te schrijven.

We zien hier dan ook een aantal ethnographische voorwerpen welke **Vitrine 7.** ons in dit opzicht van dienst kunnen zijn. Zoo vertoonen ons voorbeelden uit het hedendaagsch Nieuw-Guinea, hoe de steenen bijlen in houten knotsen of houweelen gevat zijn geweest *(a)*, hoe deze bijlen zelf *(b)* feitelijk niet van die uit Europa verschillen; verder zien we een dolk van de Admiraliteitseilanden, uit vuursteen vervaardigd en in een houten gevest gestoken *(c)*. Het belangrijkst zijn de verschillende soorten van vaatwerk, zooals dit bij vele onbeschaafde stammen, vooral in Midden-Afrika, in gebruik is. In de eerste plaats is het de harde schil der kalabasvrucht *(d-e)*, welke tot vaatwerk dient. Men snijdt er flesschen van, tuitnappen of gewone halfbolle nappen; het oppervlak daarvan wordt vaak met eenvoudige, losse ornamenten versierd. Verder wordt allerlei vaatwerk uit biezen gevlochten *(f)*, waarbij van nature de verschillende kruisingen van het vlechtwerk een ornamentiek doen ontstaan. Tenslotte wordt vaatwerk uit hout gesneden (*g*). Deze drie technieken hebben sterk op elkaar ingewerkt, zoodat men kalabasvormen in vlechtwerk vindt, daar naast vooral vlechtwerkmotieven op kalabassen geappliceerd *(d)*; de natuurlijke ornamentiek van het vlechtwerk wordt zoodoende vanzelf ook in ingesneden figuren op het kalabasoppervlak aangebracht, vooral de draagbanden (als bij *d*) worden in lijnornament erop geteekend.

Het merkwaardigste van alles is nu, dat al deze vormen en ornamenten van deze technieken ook op het aardewerk overgegaan, zoodat men bij deze primitieve stammen van thans aardewerk vindt in vlechtwerkvorm met vlechtornamenten versierd of in kalabasvorm met dezelfde vlechtwerkmotieven er op.

Het kleine napje van aardewerk *(h)* in kalabasvorm, met vlechtwerkornamenten versierd, afkomstig uit de Congo, is hiervan een voorbeeld. Wat we bij deze hedendaagsche primitieve volken vinden geeft ons de verklaring van dezelfde verschijnselen in de praehistorische wereld, zoowel in de klassieke landen als in het verdere Europa. Voorbeelden

Zaal II. hiervan bieden ons het kalabasvormige kruikje uit Troja *(i)* naast de echte kalabassen uit Afrika *(d)* gezien, het typische kalabasvormige

Kalabasvormig aardewerk (1, 3) en kalabassen (2, 4).

stuk uit Cyprus *(j)* met de witte versiering, naast zulk een kalabas met witte versiering (*e*) uit Afrika of de kalabasvormige nap uit Cyprus *(k)* naast den echten kalabasnap uit Afrika enz.

Straks zullen we uit Oud-Europa vele typen van aardewerk zien, welke op deze wijze hun verklaring vinden en die we dan ook met

deze benamingen, kalabas-aardewerk of vlechtwerk-aardewerk, zullen karakteriseeren. Waar nu de kalabas een speciaal zuidelijke vrucht is, die niet in de meer noordelijke streken groeit, wijst het voorkomen van typische vormen van kalabas-aardewerk hier op een afkomst der bevolking uit zuidelijke landen. Een groot deel der bevolking van het praehistorisch Europa, ook die welke in ons Noorden duidelijk daarmede samenhangt, ons Hunnebeddenvolk, is klaarblijkelijk van een stam van oorspronkelijk Middellandsche afkomst. **Zaal II.**

In de klassieke landen van de Middellandsche zee vindt men steenen werktuigen, vaatwerk enz. in een beter bekend en gedateerd milieu, welke volkomen analoog zijn met verschijnselen uit het praehistorisch Europa in de z. g. latere steenkultuur en dus veelal ter dateering ook van deze laatste worden aangehaald. Hierop baseeren zich de verschillende dateeringen van zulke verschijnselen over ons geheele werelddeel, gelijk we die soms met groot aplomb vinden uitgesproken. Men kan er echter niet genoeg voor waarschuwen hoe onzeker dit alles is, hoe zeer waarschijnlijk verschijnselen, in de klassieke wereld vroeg en vroegtijdig geëindigd, in het donkere Europa een zeer lang leven hebben gehad.

Niettemin geven we hier een aantal voorwerpen uit zulke praehistorische, eenigszins gedateerde centra der Grieksche wereld, verwant als ze zijn met wat we straks in het verdere Europa zullen zien.

In de Grieksche wereld vinden we in den oudsten tijd eveneens een steenkultuur, waarin vooral kleine bijlvormen met toeloopenden punt in gebruik zijn, gelijk de tentoongestelde uit verschillende deelen van Griekenland o. a. uit Troja afkomstig *(a)*. Overigens zien we vooral op de eilanden en in Klein-Azië de obsidiaan in gebruik, waarvan, evenals bij ons van gewonen vuursteen, de splinters als messen en krabbers werden afgeslagen. We zien hier een steenkern, nucleus, van obsidiaan *(b)* en een aantal instrumenten daarvan vervaardigd, afkomstig uit Philacopi. **Vitrine 8.**

Wat aardewerk betreft, zien we in het oudste Griekenland speciaal kalabasvormen, met ingekraste vlechtwerkornamenten versierd, van een zwarte of een rossige gepolijste aarde, zooals de scherven uit Argos *(c)* en Troja *(d)* of de versierde scherfjes *(e)* uit Creta en Aetopetra. Naast dit aardewerk met natuurlijk oppervlak, treedt al spoedig een aardewerk op, beschilderd hetzij met een primitieve verf, waarmee het oppervlak wordt bedekt (Urfirnis) *(f)*, hetzij met lijnornamenten in rossige of paarse kleuren aangebracht op het soms gepolijste oppervlak, zooals op de stukken uit Argos *(g)*, Philacopi *(h)*, van Chaeronea *(i)*, of de bergvestingen van Sesklo en Dimini in Thessalië *(j)* (*vgl. pl. F, plattegrond Dimini*). Dezelfde combinatie van aardewerksoorten zien we straks ook in het Zuiden van

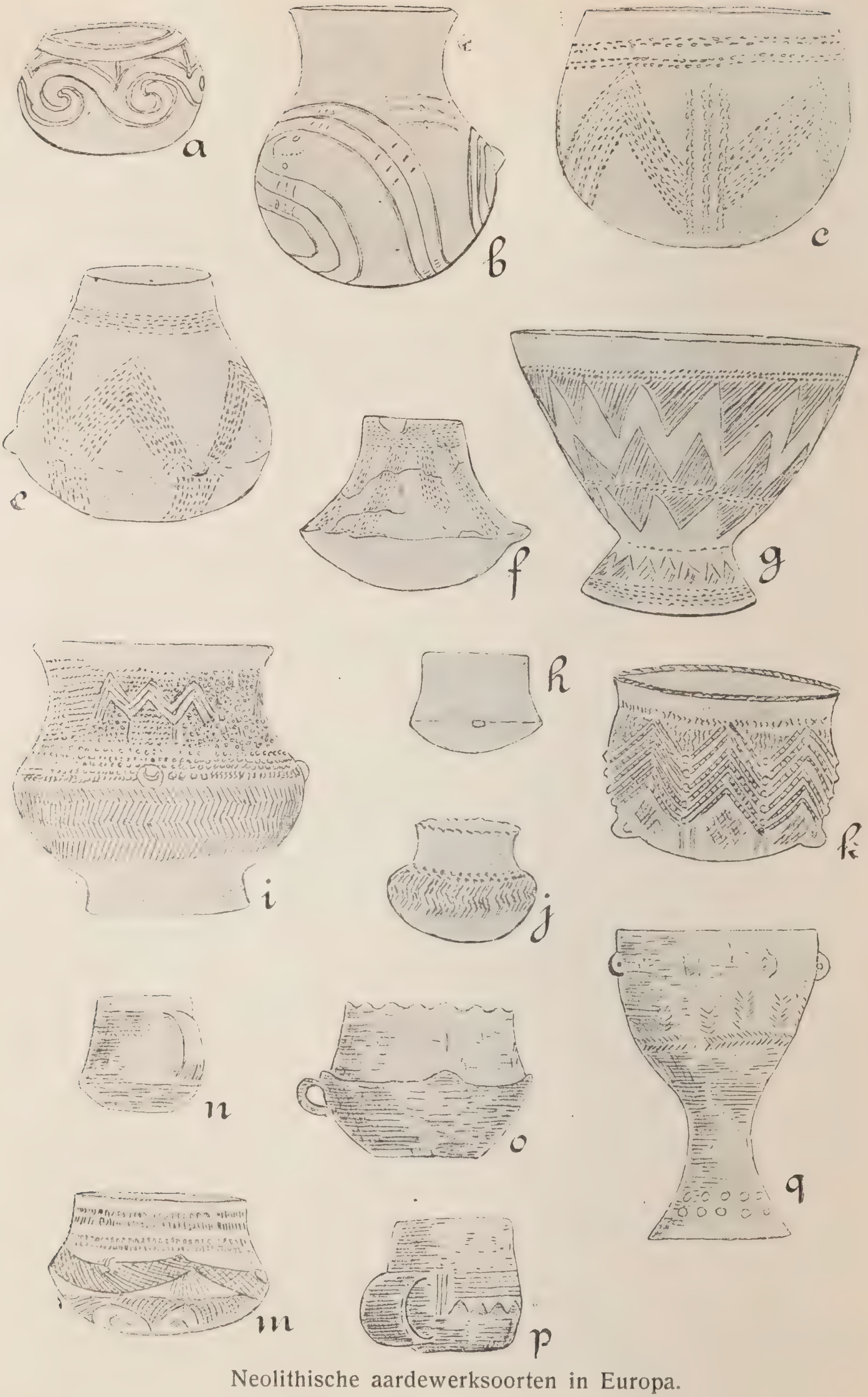

Neolithische aardewerksoorten in Europa.

Midden-Europa *(men vgl. ook de Afd. Griekenland)*. Voorbeelden van aardewerk in typischen kalabasstijl, soms ook met vlechtornament versierd, zijn de bolvormige kannen van zwarte ceramiek, uit de buurt van Troja *(k)* afkomstig, en de kalabasvormige kannetjes uit Cyprus *(l)*. Hoe zulk aardewerk, op deze wijze versierd, in sommige streken nog een zeer lang leven heeft gehad zien we in een paar exemplaren met „bandversiering" uit de Soedan *(m)* afkomstig, waar ze reeds in zeer ouden tijd, maar soms ook nog te zamen met Romeinsche producten optreden. **Zaal II.**

Zeer oude steenen vazen *(n)* gelijk de hier opgestelde, afkomstig uit graven op Delos, zijn bij deze praehistorische bevolking van Griekenland in gebruik geweest en hebben eveneens tot voorbeeld voor aardewerk gediend; dat uit de graven der z.g. Cycladenkultuur vertoont juist deze karakteristieke vormen.

Ten slotte zijn ook in Griekenland reeds in dezen ouden tijd spinschijfjes *(o)* van gebakken aarde in gebruik geweest, zooals die in Troja gevonden. Een typische oude Trojaansche vorm, tot deze kultuur behoorende, zijn de platte idolen *(p)*, de primitieve afbeelding van menschen. Een andere karakteristieke idoolvorm uit de Cycladenkultuur is de uit Cyprus afkomstige vrouwefiguur met haar eigenaardige, nog aan de palaeolithische statuetjes herinnerende, vormen *(q)*. Ook in Italië treedt dezelfde kultuur algemeen op in graven, hutkommen (als straks te beschrijven) en rotsholen. We geven hier een aantal karakteristieke voorbeelden van bijlvormen, van vuursteenen messen en typische pijlpunten, afkomstig uit de streek van Picenum *(r)*. Ook spinschijfjes *(s)* komen in deze kultuur voor.

In het Zuidelijk deel van Midden-Europa vinden we in den iets lateren steentijd een dergelijke steenkultuur als in de paalwoningen van Robenhausen, vormen van geslepen steenen bijlen met puntig uiteinde *(a)*, gelijk de hier tentoongestelde stukken uit Frankrijk of Engeland, ook bijlen met steelgat *(b)*. Meer oostelijk in Midden-Europa komen dergelijke, weinig ontwikkelde bijlvormen met steelgat voor; daarnaast ook typische kolossale stukken met gat, meestal als ploeg verklaard, gelijk het exemplaar uit Euskirchen in den Eifel *(c)*. **Vitrine 9.**

Dergelijke bijlen zijn het ook, welke in het Z. van Midden-Europa behoord hebben tot de z.g. Donaukultuur, een der belangrijkste vroege kulturen, welke meestal naar het aardewerk, de z.g. bandceramiek, wordt genoemd. We vinden dit vooral in de graven, z.g. „Hockergräber", in welke de lijken in gehurkte houding met opgetrokken knieën zijn neergelegd (*vgl. plaat G*). Deze begrafenisvorm is ook in het Z. zeer algemeen in de bovengenoemde kultuur der Middellandsche Zee. Behalve graven komen veelvuldig ook

Zaal II. z.g. hutkommen voor, het overblijfsel van zeer primitieve tentvormige hutten, waarvan de bodem in den grond is uitgediept, zooals

Model 10. op het model zichtbaar is *(men vergelijke dergelijke hutkommen in onze Hunnebeddenkultuur aan het Uddelermeer in de Nederlandsche Afdeeling)*. Soms vindt men zulke woonplaatsen vereenigd binnen een gracht (*vgl. pl. H*), meestal als versterkte burcht in het gebergte gelegen, evenals de bovengenoemde bergvestingen der paalwoningkultuur.

De bandceramiek, welke we op deze wijze aantreffen, onderscheidt zich door halfbolvormige kommen, bolle flesschen enz., kortom typische

Kast 11. kalabasvormen, die aan hun zuidelijke afkomst herinneren. Ze zijn, gelijk de kopieën hier in de kast, versierd, soms met vrije spiralen of maeanders in de klei ingekrast *(a-d)*, of met een vlechtornamentiek, die aan de werkelijke gevlochten draagbanden doet denken *(e)*. Zoo vinden we deze kultuur op tal van plaatsen in Zuid-Duitschland en aangrenzende gebieden *(a-e)*, door den Eifel, tot België in den omtrek van Luik *(f-i)*; een kleine collectie typische origineele scherven *(j)* vergunt ons de goede techniek van dit aardewerk te beoordeelen.

Vitrine 12. Den completen inhoud van één hutkom uit Tilice ten Noorden van Luik bevat onze vitrine 12; zeer karakteristieke origineele stukken van dit aardewerk, zoowel in de grovere techniek, rossig van kleur *(a)*, als fijner goed, alles van den typischen bollen kalabasvorm, met vlechtwerkornamentiek versierd *(b)*. Verder bevatte deze hutkom verschillende getuigen der vuursteenindustrie: nuclei, kernen van vuursteenen, *(c)* met daarvan afgeslagen schijven *(d)*, klopsteenen, waarmee dit werk geschied is *(e)* en een massa eenvoudig afgeslagen splinters *(f)*. Van deze vertoonen enkele *(g)* de sporen van bepaald gebruik. Andere zijn bepaald door retoucheering verder afgewerkt tot krabbers *(h)*. Een enkel stuk van gladden steen wordt gewoonlijk als „polissoir" *(i)* gekenmerkt; tenslotte een stuk van een maal- of slijpsteen *(j)*.

In het oostelijk gedeelte van haar verspreidingsgebied hangt deze bandceramiek ten nauwste samen met een zeer karakteristiek soort van geschilderd aardewerk, evenals beiden ook in de praehistorische klassieke wereld samengaan. Van dit aardewerk, hetwelk men vaak met den naam van Tripolje-kultuur kenmerkt, bezit het Museum een zeer mooie collectie origineelen, welke voldoende de ver-

Kast 13. schillende vormen weergeeft *(kast 13)*, o. a. een z.g. binocle-vaas (*a*) (gebruik onbekend). Verschillende exemplaren vertoonen de eigenaardige techniek van dit goed gebakken rossig gele aardewerk met zijn

Afz. voetstuk. vrij geschilderde spiraalornamenten van paarse of rossige kleur (*b*). Vooral de groote pot is in dit opzicht zeer bijzonder.

Tot deze kultuur behooren verder allerlei kleine idoolvormen of primitieve diervormen gelijk die ook uit het Z. wel bekend zijn. *(c)* Is de samenhang met de beschaving van de vroege Zuidelijke wereld

niet te ontkennen, meer en meer komt men tot de ontdekking dat dit eigenaardige aardewerk eveneens tot diep in Azië verspreid is geweest. **Zaal II.**

Naast de Donaukultuur onderscheidt men ook in het verdere Europa eenige zeer sterk daarmee verwante, waarschijnlijk gelijktijdige beschavingen, welke ermee op één trap hebben gestaan en vooral door hun aardewerk worden gekenmerkt. In midden Duitschland vindt men talrijke grafvelden met kultuurvormen, getypeerd door het verwante aardewerk van het z.g. Rössnertype, waaraan men nog duidelijk kalabasvormen, maar vooral een ornamentiek van vlechtwerk onderscheidt. De hier tentoongestelde afgietsels *(a-d)* vertoonen de steeds weer voorkomende karakteristieke vormen van dit type. Meer tot Noord-Duitschland behoort de op zich zelf staande groep van het z.g. Bernburger type *(e-f)*, hier door afgietsels der meest sprekende vormen vertegenwoordigd; merkwaardig is de hooge trommel, waarschijnlijk bestemd om met een vel te worden bespannen *(e)*. Een ander stuk *(f)* vertoont reeds een vorm, die nauw verwant is met het latere z.g. Lausitz-type (zie blz. 26) der urnenvelden. **Kast 14.**

Z.g. bol-amphoren *(a-b)* in verschillenden vorm, in N.-Europa voorkomende, zijn eveneens nog een verwante verschijning. In grafvelden in N.-Duitschland vindt men verder niet zelden de scherphoekige urn met eigenaardige vlechtwerkversiering (Walternienburg), *(c)* eveneens een voorlooper der vormen uit de latere urnenvelden. **Kast 15.**

Naast de zuidelijke Donaukultuur en zeker ook daarmede verwant, is de voornaamste kultuurgroep van het neolithicum, die der z.g. N.W.-Duitsche Megalithkultuur, waarin schalen en kommen, hooge potten met oor, typische trechterbekers enz. een echte zuivere vlechtornamentiek dragen; ook de z.g. kraagflesch is daarbij een zeer kenmerkende vorm. De hier tentoongestelde stukken zijn orgineelen, uit N.-Duitschland afkomstig *(d)*. Deze typische ceramiek is die der groote steengraven in het N. van Europa, speciaal ook in Zuid-Skandinavie. Het zijn vooral drie vormen welke men in die steenen graftomben onderscheidt (zie de teekeningen boven), de kleine kamer, de groote grafkelder (Riesenstube) en het ronde graf, een kleine kelder binnen een ronde steenkrans. Ook dergelijke kleine kamers binnen een langwerpigen vierhoekigen steenen krans komen veel voor. De pogingen om in dit vormverschil een tijdsverschil te onderscheiden, zijn als mislukt te beschouwen. De verschillende hunnebeddenvormen vindt men verspreid o.a. door geheel West-Europa (Engeland, Frankrijk, Spanje). Oorspronkelijk zijn zij klaarblijkelijk uit het Zuiden gekomen; ze zijn te beschouwen als imitaties van de rotsgraven, die deze bevolking in haar land van afkomst, Zd. Europa, gewoon was; zoo slechts is hun eigenaardige constructie te verklaren *(vgl. de Afd.*

Zaal II. *Nederland)*; men vergelijke onze *plaat I en J* van den ingang van een hunnebed in Duitschland en van dien van een rotsgraf op Sicilië. Een enkele maal komen op de steenen dezer monumenten primitieve teekeningen voor, zooals die uit Anderlingen bij Hannover, waar-

Afgietsel 16. van hier een afgietsel is opgesteld.

Waarschijnlijk heeft deze „hunnebedden"-kultuur met haar typische beschavingsvormen zeer lang geïsoleerd voortbestaan. Zóó althans is waarschijnlijk het feit te verklaren, dat in deze streken van ons N.W.-Europa de vuursteenindustrie een zoo verbazende ontwikkeling heeft gehad, gelijk hier door een rijke collectie origineele voorwerpen uit de Skandinaafsche landen wordt gedemonstreerd.

Vormen van vuursteenen bijlen.

Vitrine 17. Vormen, gelijk we die in het Zuiden reeds zagen met puntig uiteinde, komen ook hier voor *(a)*. Daarnaast zien we echter de prachtige scherpkantige bijlvormen, soms van zeer grooten omvang met dun uiteinde *(b)* of wel met rechthoekige dikke punt *(c)*. Op dit vormonderscheid van deze bijlen grondt men vaak allerlei theorieën omtrent tijdsindeeling enz. Bij een groote collectie als hier is tentoongesteld is echter eerst recht te zien, hoezeer die vormen ineenloopen en dus een scherpe onderscheiding vaak niet wel mogelijk is. Naast de fijnst geslepen stukken komen ook dezelfde vormen voor

Vitrine 18. eenvoudig behakt, zonder slijping *(d)*. Verder zien we speciaal in

deze noordelijke kultuur de prachtige vuursteenen dolken en speerpunten *(a)*, halfronde sikkels *(b)*, smalle gutsen *(c)* en bijlen met holle snede *(d)*. In het Noorden, ten deele ook tot deze kultuur behoorende, vinden we evencens een rijkdom van bijlen met steelgat *(e)* van verschillenden vorm. Verder zien we hier klopsteenen *(f)*, punten van eenvoudig behouwen vuursteen, pijlspitsen *(g)* en enkele barnsteenen sieraden *(h)*, alles uit de Skandinaafsche landen afkomstig. **Zaal II.**

In Nederland is de Donaukultuur met haar bandceramiek in haar uiterste uitloopers aanwezig, in de buurt van Maastricht, waarin hutkommen, vuursteen en aardewerk gevonden is, hier door eenige afgietsels vertegenwoordigd (*a-e*). *(Zie ook de Ned. Afd.)*. **Kast 19.**
Rijk is de Megalithkultuur in ons land vertegenwoordigd, hier door eenige typische steenen werktuigen (*f-j*) *en exemplaren van het karakteristieke aardewerk, versierd in de bekende vlechtwerktechniek*, gerepresenteerd, alles afkomstig uit verschillende hunnebedden in Drente. Merkwaardig is het, dat ook hier nog vormen uit het Z., de zuidelijke afkomst van deze stammen verradende, niet ontbreken, gelijk blijkt uit de afgietsels van het *tuitpotje in kalabasvorm* en de *schaal op voet* uit het hunnebed van *Drouwen*.
Het model van het hunnebed van Tinaarlo vertoont ons de overblijfselen van een grooten grafkelder, het in ons land meest verbreide type. **Model 20.**
Voor de constructie der hunnebedden zelf, hun inhoud, de andere hurkgraven en de hutkommen dezer stammen in ons land, waarbij eveneens groote gelijkenis met de verschijnselen door geheel Europa te zien is, vergelijke men de betreffende zaal in de Nederlandsche afdeeling.

III. BRONSKULTUUR.

Een tweede geheel andere beschavingsstrooming in ons land is vertegenwoord door z.g. grafheuvels, welke bij onderzoek de overblijfselen blijken te zijn van koepelvormige grafgebouwen uit hout en aarde met een schacht in het midden, in welke één of meer lijken in „Hocker" houding d.i. met opgetrokken knieën zijn bijgezet (vgl. hiervoor Zaal 2 in de Nederlandsche Afd.). Onder de voorwerpen, die den doode als bijgaven in het graf werden meegegeven, is het vooral weer de ceramiek die karakteristiek is en waarnaar men deze geheele kultuur de Klokbekerkultuur (of ook wel zone- en touwbekerkultuur) noemt. Deze bekers zijn versierd, hetzij met horizontale banden van lijnornamenten (Zonebekers) *(a)*, hetzij met indruksels als van er om heen gewonden touw (Touwbekers) *(b)*. Daarnaast komen ook groote stukken, z.g. klokurnen, voor, waarvan *(aan weerszijden van kast 1)* een paar exemplaren zijn opge- **Zaal III.** **Kast 1.**

Zaal III. steld *(c)*. Verder zien we gepolijste steenen hamers met steelgat van eenvoudigen of gecompliceerden geslepen vorm *(d)*. Ook vuursteenen wapenen, speciaal pijlspitsen, behooren tot deze beschaving van jagers (men lette op de drie verschillende vormen van pijlspitsen) *(e)*; kleine vierkante steenen platen met gaatjes in de hoeken, worden gewoonlijk verklaard als polsbeschermers voor boogschutters of ook wel als slijpsteentjes *(f)*. Zeer belangrijk is het verder, dat door deze bevolking voor het eerst het brons is ingevoerd en tot het maken van wapenen gebruikt. De oudste vormen van brons, vlakke bijlen *(g)*, randbijlen *(h)* en driehoekige dolken *(i)* zijn aan deze menschen toe te schrijven. *We treffen hen bij ons vooral op de Veluwe aan, vanwaar ook alle hier tentoongestelde voorwerpen afkomstig zijn (Zie verder Zaal III der Nederl. Afd.).*

Kast 2. We vinden deze beschaving dwars door geheel Europa heen. In het W. van Frankrijk, vanwaar het afgietsel van de zonebeker uit Carnac *(a)* afkomstig is, en in Spanje *(b)* is deze kultuur rijk vertegenwoordigd; zoo ook in Engeland, waar zij zelfs een eigenaardige, latere ontwikkeling gehad heeft, vooral ook weer in de ceramiek (de z.g. „foodvessels") kenbaar. We zien hier twee afgietsels van Engelsche zonebekers *(c, d)*, één van een „foodvessel" *(e)* en één van een kleine z.g. „incense cup" *(f)*, eveneens een voor Engeland typischen vorm. Verder twee origineele „foodvessels" *(g-h)* en twee origineele kleinere stukjes *(i-j)* verwante ceramiek van deze Engelsche kultuur. Al is het W. en ook ons land rijk aan deze beschavingsoverblijfselen, hun afkomst moet in Oostelijke richting gezocht worden. Waarschijnlijk zijn deze stammen zelfs afkomstig uit Azië en de Russische steppen. We zien hier nog *(k-l)* afgietsels van zulke klokbekers uit Midden-Duitschland, een origineel fragment *(m)* van een zonebeker uit Urmitz, waar aan den Rijn deze kultuur veelvuldig voorkomt, en een afgietsel van een zonebekertje *(n)* uit de buurt van Boedapest. Verder zien we steenen bijlen *(o-p)* met steelgat van het beschreven type uit Skandinavië.

Gouden vaatwerk als de beker uit Bentheim, waarvan hier een afgietsel *(q)* aanwezig is, komt ook in het O. van Europa zoowel als in Engeland een enkele maal voor. Een afgietsel van een bronzen driehoekigen dolk *(r)*, als boven beschreven, uit Siberië, draagt aan het gevest karakteristieke vormen van de Skythische dierornamentiek *(waarover zie Zaal VI)*.

Zoo laten zich deze verschijnselen door geheel Europa van O. naar W. vervolgen, steeds in verband met koepelgrafheuvels als bovenbedoeld of wel van steenen koepelgraven, welke als een meer ontwikkelde vorm daarvan zijn te beschouwen. Men vgl. *de platen* van een grafheuvel in Skythië met houtbouw (*A*), een steenen

koepelgraf in O. Europa (*B*) en een in Spanje, (*C*) en ten slotte **Zaal III.**
een Mykeensch koepelgraf (*D*) uit Griekenland, hetwelk feitelijk een dergelijke verschijning is.
In Griekenland heeft zich overigens uit de oude steenkultuur een beschaving ontwikkeld met Creta als middelpunt, welke ook op het gebied van kunst zeer buitengewone verschijnselen te zien geeft. De

Cretensische bronsfiguur.

kolossale Cretensische steenen paleizen (*vgl. plaat E en F*), wijd gebouwd om een binnenhof, vertoonen een prachtig schilderwerk in rijken, naturalistischen stijl, een wonderbaarlijk kunsthandwerk, waarop we de menschelijke figuur en het dier telkens weer op de eigen karakteristieke wijze weergegeven vinden, en dat nog herinnert aan de grotschilderingen van Z.W. Europa uit den Palaeolithischen tijd. Van dergelijke schilderijen zien we hier eenige copieën, zooals van den grooten vaasdrager en den Saffraanplukker van Knossos, en de kat in

Zaal III. de struiken uit Hagia Triada. Door afgietsels van enkele kunstproducten is het Cretensische kunsthandwerk hier vertegenwoordigd, namelijk van de bekende slangenbezwerende priesteressen in haar
Kast 3. eigenaardig Cretensisch vrouwencostuum (*a-b*), van een bronzen figuur, een klaagvrouw uit Creta (*c*) en van een groote bronzen puntige vaas met worstel- en jacht-scènes in reliëf; bij deze neemt men vóóral den typischen Cretensischen figurenstijl waar. Een afgietsel van een steenen vaas, waarop de voorstelling van een optocht bij het oogstfeest is ingesneden (*d*), is eveneens een der bekende voorbeelden van de Cretensische kunst; *e-f* zijn afgietsels van diervoorstellingen in een soort faïence, *g* vliegende visschen
Kast 4. van hetzelfde materiaal. Eén zeer waardevol voorwerp dezer kunst bezit het museum in origineel, het karakteristiek bronzen figuurtje van een wagenmenner of vaasdrager *(a)*. Ook buiten Creta zelf heeft deze kunstbeschaving geheerscht. We zien hier eenige galvanoplastische namaken van de beroemde gouden bekers uit Vaphio (*b*, *c*) met dieren en jachttafereelen, den beker op hoogen voet met loopende leeuwen versierd (*d*) en het bekertje met „touwversiering" en spitse bogen (*e*) uit Mycene. Bekend is ook (*f*) de dolk met gouden heft en ingelegde versiering met jachttafereelen. Van kleinere producten dezer kunst geven de gouden sierplaatjes (*g*) met verschillende ornamenten en de vingerringen (*h*) met kultus- en strijdscènes een indruk. Ten slotte vinden we hier nog een paar waardevolle origineele stukken, z.g. „Inselsteine" (*i*), zegelsteenen, waarop in dergelijken typischen stijl figuren, gedeeltelijk ook schriftteekens zijn ingesneden; dergelijke zegels zijn in deze periode in Griekenland zeer verspreid.

Kast 5. Wat aardewerk betreft ontwikkelt zich in Creta uit de oude praehistorische techniek eerst de z.g. Kamares-waar (*a*), met witte beschildering of bonte kleuren op donker fond; daarnaast ontstond uit het oude praehistorische beschilderde aardewerk de „Paleisstijl" van Creta, waarin vaak zeer mooie, aan de natuur ontleende, gestileerde ornamenten op het fijn gepolijste lichte oppervlak zijn aangebracht (*b*).

In deze vroege Grieksche kultuur behoort ook thuis het typische huismodel uit Melos (*c*), waarvan hier een afgietsel wordt tentoongesteld. In dezen zeer eigenaardigen vorm meent men een overgangsvorm te zien tusschen den ronden huisaanleg en den vierhoekigen huisbouw; de combinatie van ronde grondplannen zou een voorlooper zijn van het Cretensische paleis met zijn vierkante vertrekken om een open hof (*Pl. E*).

Deze verschillende kultuurverschijnselen in Griekenland vallen in de eeuwen vlak vóór 1500 v. Chr. Daarna ontstond over de geheele

Grieksche wereld de Mykeensche kultuur, deels een directe **Zaal III.**
afstammeling der Cretensische, deels aan nieuwe aankomelingen uit den N. Balkan — waarschijnlijk verwanten van het koepelgrafvolk uit de

Bronzen zwaard uit Europa en Grieksche vaasschildering 5e eeuw.

Zd. Russische steppen — toe te schrijven. Deze kultuur vindt men o. a. in de bekende burchten van het vaste land van Griekenland,

Zaal III. zooals die van Mycene, Tiryns enz. en de daarbij gelegen graven. Als vertegenwoordigers ervan ziet men hier eenige typische vormen van Myceensch aardewerk (*d-f*), waaronder vooral de z.g. beugelkan *(d)* zeer karakteristiek is en een groote verspreiding gehad heeft. In de beschildering van dit aardewerk ziet men duidelijk den samenhang met het voorafgaande; verder een Idool (*g*) van karakteristiek Myceenschen vorm, zeer verschillend van vroegere primitieve menschenfiguren.

Alle tot dusver beschreven verschijnselen van Griekschen bodem behooren tot een kultuurperiode, welke men wel met den naam van Griekschen bronstijd aanduidt, in aansluiting met het spraakgebruik in meer Noordelijk Europa, waar op den „Steentijd" een tijd van uitsluitend gebruik van brons als materiaal voor wapenen en werktuigen zou zijn gevolgd. Ten onrechte meent men deze verschijnselen in het verdere onbeschaafde Europa zonder meer naar die in de Grieksche wereld te kunnen dateeren. In ons wereldeel heeft men naast bronsrijke landen, als Hongarije of Skandinavië, ook zeer arme bronslanden gehad. Niettegenstaande dit laat men voor allen veelal dezelfde dateeringen gelden en onderscheidt men zelfs, afgaande op de typologische ontwikkeling der verschillende bronsvormen, tal van perioden van dien „Bronstijd".
Een dergelijke indeeling in perioden is in hoofdzaak gebaseerd op de ontwikkelingsstadia, die men voor enkele bronzen werktuigen of voorwerpen heeft meenen te kunnen vaststellen: zooals bv. voor de mantelspeld, de dolk, het zwaard, de bijl, enz. Het is vooral de Zweedsche geleerde Montelius die zich met deze indeeling in perioden heeft beziggehouden en de z.g. typologische methode heeft toegepast. De absolute dateering van deze perioden is door Montelius voor de verschillende gebieden van Euopa eenigszins verschillend vastgesteld, in ronde getallen echter ongeveer als volgt: 1e periode 2000-1600; 2e periode 1600-1400; 3e periode 1400-1200; 4e periode 1200-1000; 5e periode van 1000-800. (Zie ook de platen *F-J*.) Tegenover deze dateeringen is echter de grootste terughoudendheid in acht te nemen.
Vitrine 6. Niettemin geven we hier een overzicht dezer theorie. Reeds de bovenbeschreven kultuur der Klokbekers behoort feitelijk tot de eerste periode van den bronstijd, waartoe bovendien ook eenige soorten van ceramiek gerekend worden, die nog sterke overeenkomst met verschijnselen uit den voorafgaanden Steentijd vertoonen.
In de eerste periode zien wij (*in vitrine 6*) zeer eenvoudige bijlvormen *(a)*, die nog geheel aan den steenen bijlvorm herinneren: zij zijn geheel vlak, terwijl de snede zich min of meer waaiervormig verbreedt; daarnaast is ook de vooral in Hongarije voorkomende bijl

met steelgat en hamervormigen achterkant in gebruik *(b)*. Ook een kleine driehoekige dolk behoort hiertoe *(c)*. In enkele gevallen is het moeilijk uit te maken of men met dolken of met zgn. „Schwertstäbe", als waarvan hier in kopie een exemplaar met steel is opgesteld *(d)*, te doen heeft. Ook een eenvoudige bronzen naaldvorm, die nog aan een beenen voorbeeld herinnert, wordt tot deze periode gerekend *(e)*. In het laatste gedeelte daarvan komt reeds de bijl met een opstaanden rand voor *(f)*. **Zaal III.**

In de tweede periode is uit den bronzen dolk door geleidelijke verlenging van het lemmer en door toevoeging van een verlenging voor het handvat (Griffzunge) het zwaard ontstaan *(g)*. Voor de dateering van dezen zwaardvorm is van belang het in Egypte gevonden exemplaar met de cartouche van Seti II (omstreeks 1200 v. Chr.), waarvan hier een afgietsel is opgesteld *(h)*. Ook komen in deze periode reeds zwaarden met uit brons gegoten, massief of hol, heft voor *(i)*. Enkele typische sieraden worden ook tot deze periode gerekend, o.a. een soort diadeem *(j)*.

De derde periode *(vitrine 7)* kent ook zwaarden met een soort angel, waarop het heft bevestigd werd *(a)*. Ook bijlen met opstaanden rand (hooger dan in de voorafgaande periode) komen voor *(b)*. Deze ontwikkelen zich nog verder en worden van een „brug" (à talon, Absatzbeil) voorzien *(c)*. Holle lanspunten *(d)*, open armbanden met min of meer afgestompte uiteinden, een soort sikkel of kleine zeis *(e)*, groote spelden met geprofileerde kraagjes of ringen, alsook tangetjes met breede uiteinden worden tot deze periode gerekend *(f)*. Vitrine 7.

In de vierde periode zouden dan de zgn. lappenbijlen met hun typische vleugelvormige opstaande randen *(g)* verschijnen. In Italië vooral is ook de bovenkant dezer bijlen horenvormig uitgesneden. Daarnaast komen reeds holle bijlen voor *(h)*. De Italiaansche mantelspelden met halfronden beugel *(i)* worden als karakteristiek voor deze periode beschouwd. Holle speerpunten blijven in gebruik *(j)*; de sikkelvorm *(k)* heeft zich eenigszins gewijzigd.

In de vijfde periode kent men ook nog lappenbijlen, doch de heerschende vorm is de holle bijl *(a)*. Van de gebruikelijke zwaarden zien we hier eenige zeer mooie moderne copieën in brons; die met omrande tong, zooals ze in de tweede periode voor het eerst optraden, hebben thans ook verandering ondergaan: de openingen voor de klinknagels zijn vaak langwerpig van vorm, het lemmer is meer bladvormig met verbreeding naar de punt toe. Ook z.g. antennezwaarden komen voor *(b)*. Soms zijn de bronzen handvatten met ijzer ingelegd. Merkwaardig zijn ook de scheermessen met gegraveerde ornamenten waarin men soms de afbeelding van schepen herkent *(c)*, verder messen met angel of met hollen steel *(d)* en Italiaansche Vitrine 8.

Zaal III. mantelspelden van verschillend type, o.a. de bootfibulae en de slangenfibulae *(e-f)*. In deze vitrine zijn ten slotte ook een aantal bronzen voorwerpen opgesteld, mogelijk nog uit deze laatste periode, of wel uit de straks verder te bespreken Hallstattperiode, die daarvan vaak

Vitrine 9. moeilijk te onderscheiden is, omdat, wat men in de eene streek onder de zesde bronsperiode verstaat, elders tot de zg. eerste IJzerperiode gerekend wordt. Ook in dit opzicht bestaat dus een groote verwarring. Men ziet hier ten slotte nog een halsband *(g)*, een armband *(h)*, fibulae *(i)* en spelden van verschillenden vorm *(j)*.

Tot de laatste bronsperiode rekent men ook eenige goudvondsten in N. Europa gedaan, als de bekertjes met ingedrukte versiering van lijntjes, stippels en concentrische ornamentjes, afkomstig uit Eberswalde *(a)* en Terheide *(b)* hier in copieën aanwezig. Verder zijn hier eenige stukken aardewerk tentoongesteld uit deze verschillende bronsperioden als: copie van een kannetje uit de paalwoning van Schussenried (*c*), ceramiek uit Zd. Duitschland met ingesneden versiering (*d*), aardewerk uit de Zwitsersche paalwoningen, en „bronstijdaardewerk" (*e*) uit Italië (*f*) en Hongarije (*g*).

Wand 10. Tot de laatste bronsperiode behooren in de Skandinavische landen ook de groote schilden en z.g. „luurhorens", hier in copie aanwezig. Aan de afbeelding van dergelijke horens (links boven), van dergelijke schepen als op de scheermessen enz. dateert men ook de primitieve teekeningen op rotswanden, vooral in Noorwegen, waarvan er eenige hier in copie zijn aangebracht. Merkwaardig zijn daarop ook de voorstellingen der personen met hamers of bijlen (beneden), de dieren, boogschutters, ploegende figuur, wagens enz. alles in een buitengewoon interessanten primitieven stijl en in vreemde projectie. Tot den Hongaarschen bronstijd behoort de groote brandurn, welke duidelijk uit twee gedeelten is gevormd, beide konisch met den breeden kant op elkaar, door een lijstje met vingerafdrukken afgezet.

Kast 11-13. Rijk is de collectie aardewerk uit urnenvelden van O. en Midden Duitschland, hetwelk met een algemeenen naam vaak Lausitztype genoemd wordt. Daarin zijn echter verschillende groepen te onderscheiden, waarvan één speciaal dezen naam draagt, terwijl de anderen meestal ieder met den naam van een bepaalde vindplaats worden aangeduid. Zeer rijk is het vormenmateriaal in die streken van Midden-Europa. Vereenvoudigd en veel minder rijk komt het Lausitztype ook in N. Duitschland algemeen voor en van hier uit straalt het ook feitelijk tot in ons land af. We zien hier, bijna uitsluitend in origineele stukken:

a. Ceramiek van het speciale Lausitztype, waartoe naast dubbelkonische en ovale vormen, vooral ook de karakteristieke bulten-urnen behooren; daarnaast ook allerlei kleine potjes als bijgaven.

b. Aardewerk van het z.g. Silezische type, waarin naast grove grootere stukken, vooral ook allerlei fijne vormen van kleinere ceramiek voorkomen, ten deele sterk met de vorige groep verwant. Karakteristiek is hierbij verder ook het sterke gebruik van grafiet, waardoor een zeer glanzend oppervlak wordt verkregen. Ten slotte komt in een vrij late periode ook beschilderd aardewerk voor, door een enkel stukje hier vertegenwoordigd. **Zaal III.**
c. Aardewerk van het z.g. Aurither type uit O. Duitschland.
d. Aardewerk van het Göritzer type.
e. Aardewerk van het Billendorffer type.
f. Een enkel stuk vertegenwoordigt hier de grafvelden van Midden Duitschland, waar een andere latere invloed merkbaar is, namelijk samenhang met de vormen der Hallstattkultuur *(waarover zie Zaal IV).*
g. Latere stukken, in hun vorm nog zeer met Lausitzvormen verwant, zijn de typische gezichtsurnen, welke o. a. in Posen thuis behooren.
h. Tenslotte zien we in een aantal stukken uit N. Duitschland de typische vertegenwoordigers van de Lausitzkultuur in haar uitloopers naar het N.W., de directe verwanten onzer N.O. urnenvelden.
Verschillende van deze Lausitztypen vertoonen nauwe verwantschap met oudere stukken uit den z.g. steentijd van N. Europa, zoodat ze waarschijnlijk ook als afstammelingen daarvan te verklaren zijn.
In het N.O. deel van ons land vinden we in de talrijke urnenvelden de uitloopers dezer Lausitzkultuur, voornamelijk als het bezit van de Germaansche bewoners vóór en nog na Chr. geboorte, welke we als voorloopers der Saksische stammen in ons land, Protosaksische *kunnen noemen (vgl. de Nederlandsche Afd. Zaal V).* Merkwaardig is het ook hoe hierin samenhang met de hunnebeddenkultuur te constateeren is. We zien hier den ruwen geknikten urnvorm uit Drente, een **Kast 14.** grof exemplaar van dit type (*a*); fijnere geknikte vormen van hetzelfde type uit den Achterhoek met ingesneden versiering (*b-c*) herinneren nog zeer sterk aan de Hunnebeddenceramiek; verder (*d*) een geknikte vorm met ooren, karakteristiek voor onze N.O. urnenvelden; (*e*) een in Duitschland vaker voorkomende vorm van steenen bedekking voor een urn, een z.g. Napoleonshoed, een der zeer zeldzame exemplaren uit Nederland (Veluwe); daarbij de urn waarop deze steen werd gevonden (*f*); (*g*) een potje van typischen „Lausitzvorm" gevonden in een der hunnebedden van Drouwen *(vgl. de Ned. Afd. Zaal II)*, en (*h-j*) dezelfde typische Lausitzvormen, ovaal met naar binnen staanden rand, uit verschillende urnenvelden in het O. des lands, waar zij een vaak voorkomend verschijnsel zijn.
In deze urnen komt, zij het steeds zeer zeldzaam, zoowel steen, brons als ijzer voor: *k.* steenen hamer met steelgat uit zulk een urn in ons land; *l.* vuursteenen mes; *m.* bronzen armband; *n.* ijzeren speerpunt; *o.* ijzeren schaar, alles in dergelijke urnen gevonden.

IV. „IJZERTIJD".

Zaal IV. Op den Bronstijd zou de IJzertijd zijn gevolgd, de periode, waarin het ijzer, als materiaal voor wapenen en werktuigen, het oudere brons zou hebben verdrongen. Toch blijft ook het brons zich handhaven, ja zóó weinig doeltreffend is feitelijk deze onderscheiding dat vele vormen, welke in de éénе streek van Europa tot een „latere bronsperiode" gerekend worden, elders typisch worden geacht voor den eersten ijzertijd. Die eerste IJzertijd wordt gewoonlijk met den naam van Hallstattperiode aangeduid naar een beroemde vindplaats in Salzkammergut. In werkelijkheid hebben we bij deze Hallstatt-kultuur te doen met een zeer karakteristieke beschaving, welke haar wortels vooral in Italië heeft gehad. In Italië zien we namelijk over bijna het geheele schiereiland een eigenaardige beschaving optreden, welke ons vooral uit brandgraven bekend is, en welker typische vormen een zeer groote uitbreiding hebben gehad. Ten deele zijn die vormen nog weer verwant met de voorafgaande kultuur, vooral die van de neolithische periode.

Ook in het vóórromeinsche Rome en omgeving komen zulke graven voor, o. a. in het Albaanschgebergte, waar naast de andere primitieve vormen ook typische urnen in den vorm van een hut optreden; deze huturnen zijn trouwens in vele streken welbekend, gelijk blijkt uit

Op de kast 1. ons origineel exemplaar uit Tripoli (*a*) en de afgietsels ervan uit het Albaansche gebergte (*b*), uit Mecklenburg (*c*) en Königsau (*d*).

Deze urnen geven natuurlijk een interessanten kijk op de woonwijze van zulke praehistorische stammen.

Overigens onderscheidt deze beschaving in Italië zich in de eerste

Kast 1. plaats weer door haar ceramiek. We zien hier een collectie aardewerk uit Picenum *(a-k)*, waarin, naast oude vormen als de ons reeds bekende halfbolle bekers op voet *(a-d)*, schaaltjes met eigenaardige halvemaanvormige ooren *(e)* en vooral ook typische urnvormen, bol met hoogen hals en uitstaanden rand *(g-k)*, voorkomen, gelijk ze voor deze Italiaansche urnenkultuur karakteristiek zijn. Allerlei kleinere plastische ornamenten op dit vaatwerk getuigen van de gegoten metalen voorbeelden die er aan ten grondslag liggen.

Vooral ook in N. Italië komt deze kultuur veelvuldig voor, speciaal in den omtrek van Bologna, waar het dorpje Villanova zijn naam aan deze beschaving gegeven heeft. Een afgietsel van een karakteristieke Villanova-urn zien we hier opgesteld *(l)*. Hoezeer deze vormen ook in de hoogere beschavingen van Italië nog hebben nagewerkt, blijkt uit het feit dat in meerdere aardewerksoorten in Etrurië, Zd. Italië enz., welke daar tot een veel hooger ontwikkelde kultuur behooren, toch nog dezelfde grondvormen gevonden worden, zooals in de

vazen van typisch Etrurisch rossig aardewerk *(m)*, waarin eveneens de metaalvoorbeelden duidelijk spreken *(men vgl. verder de afd. Gr. Rom. gebruiks- en sierkunst)*. **Zaal IV.**

Bronzen vaatwerk, zooals het op deze ceramiek zijn invloed heeft doen gelden, en waarvan de hier opgestelde origineele vaas een voorbeeld is *(n)*, komt in Italië veelvuldig voor. Naast deze meer gecompliceerde vormen treedt ook een eenvoudige emmer op, gelijk het origineele exemplaar *(o)* (hetwelk feitelijk op onze Veluwe is gevonden, doch waarschijnlijk van Zuidelijke afkomst zijn moet). Op dit soort bronzen vaatwerk komen, vooral in N. Italië, veelal ingedreven reliëfs voor, gelijk op het origineele bronsfragment *(p)* met zijn fries van dierenreliëfs. Deze versiering vertoont den eigenaardigen stijl, ons ook van Etrurisch reliëfaardewerk „Buchero Nero" *(vgl. de Gr. Rom. gebruiks- en sierkunst)* bekend, *(q)* uit de 6de eeuw v. Chr. welke feitelijk niet anders is als dezelfde Oostersche dierenstijl, dien we op Grieksche vazen als het Corinthische vaasje *(r) (vgl. de bovengenoemde Grieksche afd.)* vooral uit de 6e eeuw v. Chr. waarnemen. Door zulke verschijnselen en door verschillende andere feiten is de Villanova kultuur van Italië gedateerd omstreeks de 8e tot 6e eeuw voor Chr. Ook allerlei andere vormen van bronzen vaatwerk, zooals de typische ketel, de lebes, *(s)*, of de in afgietsel *(t)* hier gerepresenteerde emmer met koordversiering behooren in deze kultuur van Italië thuis en hebben verder sporadisch ook in de Hallstattkultuur van N. Europa hun weg gevonden.

Een groot aantal origineele uit Italië afkomstige versierselen geeft een overzicht van den rijkdom aan bronzen sieraden door deze menschen gedragen. Typisch zijn vooral: *a* de bronzen spiralen met vele windingen, meestal van een naald voorzien en als groote mantelhaken gebruikt; ook kleine spiraalringen komen voor *(b)*. Zeer karakteristiek zijn ook de groote ringen uit Picenum met spiraalvormige uiteinden en hangversierselen *(c)*, waaronder van typisch driehoekigen vorm, en verder de groote hangversierselen *(d)* van verschillenden vorm. Armbanden *(e)*, boogspanners *(f)* en knotsknoppen *(g)* van brons van verschillende afkomst uit Italië behooren voorts tot deze kultuur. Een zeer bijzonder type zijn verder de gespen met haken in den vorm van een dierekop en met groote vierhoekige zijplaten, soms met een primitieve figuur versierd *(h)*. Speerpunten van brons en ijzer *(i)* en mantelspelden *(j)* o. a. in bootvorm, gelijk we die ook reeds in de vorige zaal zagen, behooren voorts eveneens nog tot deze periode. Dezelfde versierselen als in Italië vinden we ook in de Hallstattkultuur van het Z. van Midden-Europa terug, waardoor het nauwe verband tusschen deze beschaving en die in Italië wordt bewezen. Een aantal stukken legt daarvan hier getuigenis af. Zoo zien we naast de **Vitrine 2.**

Zaal IV. spiralen uit Italië *(a)* een dergelijk stuk als de armspiraal uit de Oberlausitz *(k)*, naast de knotsknoppen uit Italië *(g)* verwante vormen uit Hongarije *(l)*, naast de karakteristieke gespen uit het Z. *(h)* een dergelijk stuk uit Hongarije *(m)*, naast de bovengenoemde bootfibulae een dergelijke mantelspeld eveneens uit de Hongaarsche landen *(n)*. Een merkwaardige gouden fibula *(o)* met een vogeltje als versiering, uit dezelfde streken afkomstig, behoort eveneens tot deze beschaving. Het merkwaardigst wordt misschien wel de samenhang van deze landen met Italië gedemonstreerd door het uit dat land afkomstige Etrurische Mars-bronsje *(p)* en precies dezelfde figuur in primitieven namaak uit Hongarije *(q)*. Deze Hallstattkultuur in Midden-Europa, welke aldus met Italië samenhangt en daardoor voor ons dateerbaar wordt als beginnende met, op zijn vroegst, de 8e eeuw voor Chr., is ongetwijfeld vooral de kultuur der Galliërs geweest. Zeer karakteristiek voor deze beschaving is het kolossale zwaard van ijzer van zeer eigenaardigen vorm, (als het afgietsel uit Duitschland) *(r)*, soms rijk versierd, welke vorm ook in het bronzen Hallstattzwaard wederkeert, gelijk het ook bij ons voorkomt *(s)*. In dit zwaard hebben wij waarschijnlijk het Gallische slagzwaard te zien. Deze Hallstattkultuur heeft vele eeuwen geduurd en reikt in de meer noordelijke streken van Europa zeker tot in den Romeinschen keizertijd, gelijk o.a. bewezen wordt door stukken als hier in afgietsel aanwezig zijn: een Hallstatturn in het grafveld van Cuyck gevonden (*t*) met als deksel een bord van Romeinsche terra nigra *(origineel in de Ned. Afd.)*, en een urn uit Rheindalen (*u*), waarin een Romeinsche inscriptie blijkbaar voor het bakken is ingegrift, de letters LXXXF (op zichzelf niet met zekerheid te verklaren). Een absoluut bewijs voor den duur van deze urnenkultuur tot in Romeinschen tijd zijn verder ook de fibulafragmenten *(v)*, die in ons land in zulke urnen gevonden zijn.

Vitrine 3. De urnenvelden van deze Hallstattkultuur reiken van Zd.-Duitschland langs den Rijn tot onze streken toe. Men meent vooral in de vormen der urnen bepaalde afzonderlijke groepen of perioden te kunnen onderscheiden, waarvan enkele typen hier in afgietsel aanwezig zijn. Als oudste vormen beschouwt men gewoonlijk de eigenaardig gevormde, scherpkantige urnen *(a)* of wel die, welke in hun eigenaardige plastische versiering den invloed van metalen voorbeelden verraden *(b)*, zooals we dat zoo juist in Italië zagen. We zien hierbij dan ook zeer sterk den invloed der Villanovakultuur. Als tot een jongere periode behoorende geldt de groep van zeer rijk beschilderde ceramiek (*c*), welke vooral in Zuid-Duitschland thuis behoort, waarbij ingesneden versiering veelvuldig voorkomt. Ook op zich zelf, zonder beschildering, is dit een bij deze groep vrij dikwijls optredende ornamentwijze (*d*). In deze vormen van urnen ziet men eveneens den invloed

uit Italië. Urnen van denzelfden bollen vorm, doch waarvan hals en rand in een s-vormige lijn ineenloopen, zijn voor een volgende groep **Zaal VI.**

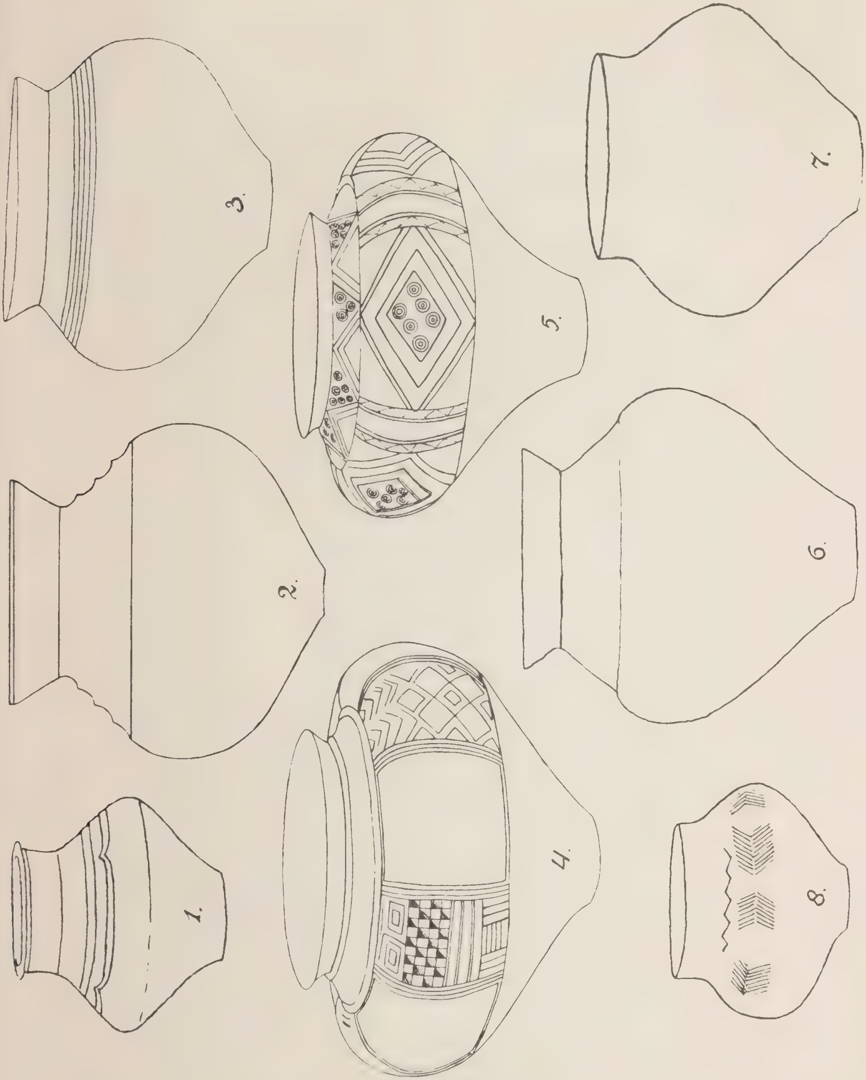

Hallstatturnen van verschillenden vorm.

karakteristiek *(e)*. Het zijn in hoofdzaak de meer verflauwde vormen van deze laatste soort, welke in de streken aan den beneden-Rijn overheerschen, waar vooral in de buurt van Keulen en ver ten W. daarvan uitgestrekte urnenvelden van de Hallstattkultuur voorkomen.

Zaal IV.
Kast 4.

In ons land vinden we in de urnenvelden van het Zuiden representanten van alle bekende vormen, hoewel ook hier de verflauwde vormtypen overheerschen. Zoo geeft ons origineel urnenmateriaal hier, speciaal uit Limburg en Brabant afkomstig, een vrij volledig overzicht van de verschillende voorkomende typen. We zien hier een klein urntje met plastische versiering (*a*) afkomstig uit Noord-Brabant en scherpkantige urnen met rechten rand (*b-c*), die tot de oudste groep behooren, de gladde, zwarte, bolle urn met naar boven staanden hals, versierd met een beschildering, waarvan slechts nog de groote lijnen in grijze strepen zichtbaar zijn (afkomst Posterholt) (*d*), de urnen en bijpotjes met de voor deze kultuur karakteristieke ingesneden versiering (*e-f*) en de bolle gladde urnen van speciaal type (*g*); verder een deksel van hetzelfde aardewerk (*h*) en een bijpotje (*i*). De urn met hoogen naar binnenloopenden hals en uitstaanden rand (in Duitschland Koberstadttype genoemd) (*j*), en verschillende urnen met deksel en bijpotje, meest van verflauwden, lateren vorm (*k-m*) zijn allen afkomstig uit Noord-Brabant en Limburg. In deze urnen komen nog verschillende bronzen, ook van Zuidelijke afkomst, voor, als: de naald met vaasvormigen kop, gewoonlijk als typisch voor de oudere Hallstattkultuur beschouwd (*n*), de spiraalvormige ring (*o*), de bronzen armringen (*p*) en het ijzeren ringfragment (*q*).

Tweeden ijzertijd noemt men gewoonlijk de kultuur, welke haar naam heeft ontvangen van de vindplaats la Tène aan het meer van Neuchâtel, waar een kolossale massa wapenen en allerlei werktuigen van speciale vormen op de plaats van een oude nederzetting, der Helvetiërs waarschijnlijk, gevonden zijn. Dergelijke vormen treft men nu in verschillende omstandigheden en in verschillend kultuurverband over Europa aan in de eeuwen vlak voor Christus' geboorte en ook nog lang daarna. Deze verschijnselen in verschillende gebieden zijn ongetwijfeld aan een hoogeren kultuurinvloed uit één of meer centra van beschaving toe te schrijven. Zoo zal men zeker Zd.-Rusland en het Zuiden van Frankrijk als bronnen van afkomst dezer Europeesche la Tène-kultuur mogen aanzien, maar ongetwijfeld is het toch ook hier weer vooral Italië, dat op het verdere Europa, en wel weer speciaal op het Gallische element daarvan, invloed heeft geoefend. Dit blijkt ook uit het feit, dat het Romeinsche handwerk uit den tijd der latere republiek sterk denzelfden invloed vertoont.
In deze la Tène-kultuur, welke men ook onder zeer verschillende omstandigheden in grafvelden en nederzettingen en in burchten aantreft, meent men, naar de vormen van bepaalde metalen voorwerpen vooral, speciaal naar die van het zwaard of de mantelspeld, verschillende perioden te kunnen onderscheiden, die men met elkaar

gewoonlijk in de vier laatste eeuwen vóór Chr. dateert. La Tène-invloeden zijn echter zeker ook nog tot in de 3e of 4e eeuw na Chr. in Europa te bespeuren. **Zaal IV.**

Hier zijn tentoongesteld copieën van de drie zwaardvormen *(a)*, welke men als karakteristiek voor de z.g. drie opeenvolgende la Tène-perioden laat gelden, zoo ook van de drie fibulatypen *(b)*, de oudste met eenvoudig naar boven omgebogen voet, in een knop eindigende, de midden-la Tène fibula, waarbij deze voet aan den beugel bevestigd is, en de laat-la Tène vorm, waarbij voet en beugel meer een geheel vormen. Overigens is deze chronologie niet al te streng op te vatten. Vitrine 5.

Voor den samenhang met Italië zijn de twee afgietsels van vazen uit Este *(c)* zeer interessant als vertegenwoordigers van een kultuur, die zich in N. Italië chronologisch direct aan de Villanovabeschaving aansluit, en waarin zich in het aardewerk de typische slanke vormen der Europeesche la Tène-beschaving beginnen te vertoonen. Van precies dezelfde vormen zien we hier verder een drietal origineele stukken uit meer Noordelijk Europa, n.l. uit Schipenitz in Oostenrijk *(d)*, eveneens voorloopers van de la Tène-kultuur, in welke de bronzen fibulae *(e)* gevonden zijn, welke nog de typische vormen uit den vroegen Italiaanschen Villanovatijd vertoonen.

Eveneens Italiaansch (Etrurisch) werk, en wel uit de 4e of 5e eeuw v. Chr., is de typische bronzen tuitkan *(f)*, vaak met mooie plastische versiering, welke, over Europa verspreid, veelvuldig in de la Tène-kultuur voorkomt, gelijk ons stuk, hetwelk uit Hongarije afkomstig is. Aan den anderen kant zien we hier ook een paar representanten opgesteld van typisch Romeinsch aardewerk, gelijk het in den tijd der republiek algemeen over de Romeinsche wereld verspreid was, waarin de zelfde slanke la Tène-vorm te bespeuren is *(g)*; kruikjes *(h)* als hier opgesteld, komen eveneens als Romeinsch import zeer veel in la Tène milieu's, speciaal in N. Italië, voor. Verwantschap met deze kultuur zien we ook in vroeg-Romeinsche bronsvormen: zoo treden b.v. de typische zwanenhalzen *(vgl. ook de afd. Gr. Rom. Gebruiks- en Sierkunst)* van bronzen steelpannen enz. uit de 1e eeuw v. Chr. ook in la Tène-bronswerk, als b.v. bij fibulae, veelvuldig op *(i)*.

Door al deze verschijnselen krijgt men een eenigszins vaste dateering voor de la Tène-kultuur, althans voor de tijden van haar begin en voor haar samenhang met de Italiaansche wereld.

Een interessante la Tène-vorm is ook de knobbelarmband *(j)*, die over een groot deel van Europa verspreid voorkomt. Belangrijk voor de Gallische gewesten zijn verder ook munten, gelijk de hier tentoongestelde uit het Donaugebied, in den vorm van een uitgehold kommetje, waarop we in den beeldenaar duidelijk den geheel verworden

Zaal IV. lateren namaak bespeuren van Macedonische munten uit de vierde eeuw v. Chr. *(k)*. Tenslotte ligt hier, van een geheel andere streek van Europa, uit Spanje, een collectie vrij goed gedateerde scherven uit de buurt van Numantia uit de tweede eeuw voor Chr., deels vrij ruwe natuurkleurige stukken, deels beschilderde waar, welke met de la Tène-ceramiek van elders in menig opzicht groote overeenkomst vertoonen en dan ook tot deze kultuur te rekenen zijn *(l)*. Men ziet dus hoe men met dezen naam la Tène feitelijk tal van beschavingsvormen

Vitrine 6. uit de eeuwen vlak vóór Chr. geb. omvat. Dit laatste wordt nog duidelijker, als we verder een aantal vormen van ceramiek voor ons zien, gelijk die voor verschillende deelen van W.-Europa karakteristiek is. We zien hier in de eerste plaats eenige zeer bijzondere vormen in een zeer goed donker of roodachtig gekleurd aardewerk met typische meest licht ingedrukte ornamenten versierd, welke voor de la Tène-kultuur der Fransche Gallische grafvelden, daar gewoonlijk de „Marnienne" genoemd, karakteristiek zijn. *(a-g)* Ook in Oost-België komen deze voor. Hoe zeer ook in dit opzicht metaalvormen uit hooger beschaafde kultuurcentra invloed op het aardewerk der inheemsche beschaving hebben geoefend blijkt wel uit de prachtige zilveren vaas met reliëfversiering, afkomstig uit Neerharen in België *(h)*, dicht bij onze Limburgsche grens, vooral als men daarnaast de typische, uit dezelfde streek afkomstige, la Tène-aardewerkvormen ziet *(i)*. Ook in het Zuiden van Engeland vindt men grafvelden van deze la Tène-kultuur, waaruit de typische aardewerkvorm *(j)* afkomstig is. Ook aan den Rijn wordt dezelfde kultuur aangetroffen. Typisch zijn daarbij in deze streek vooral de fleschvormen van aardewerk *(k)*, gelijk de hier opgestelde afgietsels, waarop speciaal de gegraveerde dierornamenten op een invloed van metaalwerk en wel waarschijnlijk uit het O. van Europa *(vgl. hiervoor de Skythische dierornamenten in Zaal VI)* wijzen. Deze la Téne-kultuur heerscht verder ook in de bekende Gallische burchten, gelijk b.v. in het in Caesars „Bellum Gallicum" vermelde Alesia, waaruit hier een aantal scherven van aardewerk is opgesteld *(l)*. Ook andere ceramiekvormen komen in de Rijnstreken en in het Z. van Midden-Europa voor, meest van een donkerkleurig, eenigszins cylindervormig, aardewerk *(m)*, verwant met de Fransche Marniennetypen en verder beschilderde stukken, waarin de cylindervorm op den voorgrond treedt *(n)*, feitelijk dezelfde die ook in de Romeinsche republikeinsche ceramiek van Italië heerscht, en die later in het provinciale Romeinsche handwerk in onze streken gevonden wordt. Naast deze fijnere la Tène-aardewerksoorten is een zeer grof gebakken cylindervormig aardewerk voor deze inheemsche kultuur in de Rijnstreken kenmerkend *(o)*. We vinden deze grove la Tène-ceramiek als urnen in de grafvelden der

Rijnsche Germanenstammen en verder in vele burchten in de berglanden aan den Rijn, waaruit de hier tentoongestelde scherven stammen *(p)*. **Zaal IV.**

Op de toppen van verschillende gebergten ziet men hier de ruïnen van kolossale steenen muren die een burchtplateau omgaven. Deze muren **Model 7.**

Zilveren vaas van Neerharen.

waren zeer zorgvuldig uit steenblokken binnen een raam van houtbalken opgestapeld. Deze burchten, de vluchtburchten van de Germanenstammen o.a. in de Romeinsche oorlogen, maken nog een zeer imposanten indruk *(vgl. de foto's)*. Waar geen steenen voorhanden waren werden dergelijke burchten uit hout en aarde

Zaal IV. gebouwd, gelijk *de Batavenburcht bij Nijmegen (vgl. de Nederl. Afd.)*
Kast 8. *Ook in onze grafvelden, vooral in het Zuiden van ons land, is de la Tène-kultuur in de verschillende vormen van het typische ruwe cylindervormige Germanenaardewerk met gekartelden rand te vinden (a-f).* Vooral ziet men dezen urnvorm zich mengen in de grafvelden van het Z. van ons land tusschen de typische Gallische Hallstattturnen. Vaak bewijzen kleine bijvondsten in de urnen, zooals Romeinsche provinciale fibulae *(g)*, het voortbestaan van deze typische ruwe la Tène-kultuur tot vrij diep in den Romeinschen keizertijd *(vgl. de Ned. Afd.)*. In ons land kunnen we deze urnen zeker toeschrijven aan de Bataven en hun verwanten in de eerste eeuwen na Chr. geboorte. Ook de Friezen moeten hiertoe gerekend worden; blijkens Romeinsche bijvondsten in de oudste terpenlagen kan hun beschaving hier niet lang voor Chr. geboorte zijn aangevangen. Vooral in de Friesche terpen vinden we nog vele typische la Tènevormen. Naast een paar stukjes karakteristieke, fijne la Tène-ceramiek *(h-i)* zien we ook hier de groote cylinderurnen met gekartelden rand optreden, soms in een iets fijner zwartachtig *(j)*, meestal echter in het gewone grove, rossige aardewerk *(k)*. Typisch voor de Friesche en ook voor de Bataafsche beschaving, vooral uit den iets lateren tijd, zijn de grootere amphoravormen of de kleinere oorpotjes met hun zeer bijzonder gevormde oortjes *(l-m)*. Van de zeer vele voorwerpen dezer eigenaardige late la Tène-kultuur der Friezen, zien we hier slechts de bekende z.g. netverzwaringen *(n)* en de voorwerpen van been, als de z.g schaatsen *(o)*, de stokpunten *(p)*, pennen *(q)*, kammen *(r)* enz., welke ook in de la Tène burchten in meer zuidelijke streken vooral, veelvuldig gevonden worden. Tenslotte zijn hier een paar z.g. zeer vroege bronsvormen *(r-s)* tentoongesteld, een stuk van een spiraal en een bootfibula, welke stukken, in dit milieu uit de eeuwen na Chr. gevonden, slechts bewijzen, hoe zulke vormen nog eeuwenlang, in afgelegen streken vooral, bewaard kunnen zijn gebleven. Door de bovengenoemde Romeinsche importstukken vooral, staat het vast dat deze la Tène-kultuur der Friezen, niet veel vroeger dan omstreeks Chr. geb. begonnen, nog vele eeuwen onveranderd heeft voortbestaan.

Kast 9. Zulke een lang voortduren van dezen la Tène-invloed zien we ook in de Germaansche grafvelden van N. Duitschland, waar b.v. in de Rijnstreken urnvormen op een voet voorkomen, in den lateren Romeinschen keizertijd, die nog zeer sterk het la Tène-karakter vertoonen, gelijk de afgietsels van stukken uit de buurt van Giessen *(a-b)*. Hetzelfde is het geval met de bekende z.g. Maeanderurnen *(c)* uit N.W. Duitschland, meest goede en gladgepolijste stukken, welke hun naam dragen naar hun versiering.

Verder zien we in de 3e eeuw e.v. na Chr. in de Noord-Duitsche grafvelden een ceramiek optreden, zooals onze origineele stukken uit Dahlhausen en Bützow *(d-g)*, die nog aan de vroegere Lausitz-ceramiek herinneren en een sterke neiging hebben tot plastische versiering. Deze verschillende soorten ceramiek zijn feitelijk te beschouwen als de voorloopers van het latere Saksische aardewerk. **Zaal IV.**

Een tweetal afgietsels *(h-i)* vertoont ons verder echte Saksische urnen uit N.W. Europa. Een echt oude Lausitzurn, *(j)* bewijst hoe de plastische versiering, die we op de Saksische stukken vinden, reeds zeer oud is. De beide andere stukken vertoonen in hun fleschvorm en verder ook in de plastische ornamenten, de bulten enz., waaronder vooral de menschenkoppen interessant zijn, den la Tène-invloed op het Saksische aardewerk.

Ditzelfde aardewerk is met hun geheele kultuur door de Angelsaksen ook naar Engeland gebracht. We zien hier eenige zeer waardevolle, uit Engeland afkomstige, origineele stukken *(k-l)* en eenige scherven *(m)* gekarakteriseerd door denzelfden vorm en een dergelijke versiering. Tenslotte vertoont een afgietsel den vorm van een karakteristieke Angelsaksische bronzen fibula *(n)* met een typische dier-ornamentiek, waarvan nog later sprake zal zijn. Deze soort mantelspelden is kenmerkend voor de kultuur dezer stammen, zoowel in hun stamland in Duitschland, als in het latere land van vestiging in de 4e en 5e eeuw na Chr., in Engeland.

In Nederland vertoont het grafveld van Rijssen in Overijssel (zie hierover verder de Ned. Afd.) typische overgangsvormen, onder la Tène-invloed, uit de oude Protosaksische Lausitzkultuur naar de latere Saksische. We zien hier o.a. een ouden Protosaksischen Lausitzvorm *(a-b)*, en andere meer ontwikkelde stukken, zooals een vorm met een voetje als boven beschreven *(c)*. **Kast 10.**

De latere Saksische kultuur is in verschillende streken van Nederland, in de terpen in het Noorden, sporadisch in Drenthe en op de Veluwe, en aan de Rijnmonden verspreid (vgl. ook de Ned. Afd.). We zien hier een vorm op hoogen voet *(d)* van dit typische aardewerk en verschillende andere stukken *(e-g)*, o.a. fleschvormen met plastische versiering, orgineele stukken uit *Nederland*, en een afgietsel *(h)* van de prachtig versierde vaas van dezen vorm uit Drenthe *(origineel in de Ned. Afd.)*

In iets lateren tijd, de 5e eeuw en daarna, gaat de fijne vorm en de versiering grootendeels verloren en worden vooral eenvoudige bolvormige vazen karakteristiek voor onze Saksische kultuur *(i-j)*. Typische Saksische stukken zijn verder de kruisboogfibulae *(k)* met dier-ornamentiek, de twee andere fibulae *(l)* van groven inheemschen vorm, de knoopfibula *(m)* en tenslotte ook kralen *(n)* als hier tentoongesteld.

V. DE ROMEINSCHE OVERHEERSCHING.

Zaal V. De Romeinen zijn plotseling als hooger kultuurvolk te midden der inheemsche bevolking van Europa verschenen. (Wat hun eigen beschaving en kunst betreft, zij uit den aard der zaak naar *de klassieke afdeeling van het Museum*, tendeele ook naar de *Nederlandsche afd.*, verwezen.) Hier worden zij slechts beschouwd als de veroveraars van een deel der Europeesche wereld, wier meer volmaakte beschavingsproducten zich onder die der inheemsche bevolking kwamen mengen en daardoor, precies dateerbaar als ze zelf zijn, in vele gevallen een vaste basis leveren waarop wij de dateering ook van die inheemsche beschavingen, te midden waarvan ze worden aangetroffen, kunnen doen rusten. Uit den aard der zaak zijn de nederzettingen dezer veroveraars in de eerste plaats van militairen aard. Het Romeinsche castellum in de verschillende vormen, waarin we het in den loop der eerste eeuwen na Chr. zien optreden, is een zeer verbreid verschijnsel in Europa. Zeer vaak vergunnen omstandigheden ons zulk een castellum nader te dateeren in verband men wat ons bekend is omtrent de krijgsoperaties der Romeinen in bepaalde gebieden in bepaalden tijd.

In de jaren vóór en in de eerste tientallen van jaren na Chr. is nog het uit hout en aarde gebouwde castellum in gebruik, waarvan de overblijfselen, op verschillende plaatsen ontgraven (o.a. in het bekende Haltern), een reconstructie toelaten als hier is weergegeven
Model 1. *(model 1)*. Achter een enkele of dubbele gracht van karakteristiek spits profiel, verhief zich een muur van houten balken en aarde gemaakt, zooals dit hier is voorgesteld; muur en gracht hebben een vierhoek omgeven met ronde hoeken van denzelfden vorm als die van het steenen castellum, dat we straks nader zullen zien. Ook de gebouwen binnen deze vestingen zijn uit hout gebouwd geweest.

Onze kennis van de Romeinsche militaire bouwwerken in de verschillende perioden is vooral te danken aan het onderzoek van den limes, die zich in Duitschland van Rijn tot Donau heeft uitgestrekt gelijk dit op de *kaart* is aangegeven. In dien aanleg, die gedurende een paar eeuwen het buiten den Rijn gelegen Romeinsche gebied begrensd heeft, kan men weer verschillende perioden onderscheiden *(zie de kleuren op de kaart)*. Tot de oudste periode behoort zeker
Model 2. het gedeelte in het Taunusgebergte *(zie de hoogtekaart model 2)*, waar, onder keizer Domitianus, door middel van een breed aangelegden grensweg met wachttorens en kleine vestingen, welke van groote vestingen uit in het binnenland gemakkelijk aanvoer van soldaten konden ontvangen, de hooge toppen van het gebergte, die de inheemsche burchten der opstandige Chatten gedragen hadden, voor goed werden afgesneden en als schuilhoek voor de barbaren onbruikbaar

gemaakt. De grensaanleg in zijn verschillende perioden is op het model *(nr. 3)* weergegeven. Men ziet hier een van de houten wachttorens uit de oudste periode van Domitianus, die spoedig, in den tijd van Trajanus, door steenen torens, zooals er hier een staat, werden vervangen. Hadrianus heeft een geheel ander systeem ingevoerd. Hij heeft de geheele grens werkelijk afgesloten door de houten palissade, welke hier is voorgesteld, terwijl kleinere castella, vlak bij de palissade gelegen, de grenswacht tot verblijf dienden *(zie straks het model nr. 6 van de Saalburg).* **Zaal V.** **Model 3.**

Eerst in het begin van de derde eeuw is deze lichte grensscheiding vervallen en heeft ze plaats gemaakt voor den kolossalen wal en de gracht, welke thans nog over groote uitgestrektheden in het landschap te vervolgen is. Zoo geeft dus dit model de reconstructie van verschijnselen weer, welke elkaar in den loop der tijden hebben opgevolgd.

De muurbouw van het steenen castellum, gelijk het van het midden der 1ste eeuw af in gebruik was, met zorgvuldig gemetseld vóór- en achterfront en daar tusschen een vulling van ruwe steenen, wordt door het model *(nr. 4)* voorgesteld. **Model 4.**

Model *(nr. 5)* vertoont de overblijfselen van het castellum te Wiesbaden, een voorbeeld van zulk een aanleg in de tweede helft van de eerste eeuw, vierkant met ronde hoeken, uit steen gebouwd, evenals de binnengebouwen *(zie hiervoor verder de Saalburg).* Op het model is aangegeven, hoe de gracht van het castellum en de weg, die er heen voert, loopen door en over (anders gekleurde) spitse grachten uit een vroegere Romeinsche periode. Op deze wijze is het bij opgravingen vaak mogelijk het bestaan van meerdere perioden vast te stellen. **Model 5.**

Model *(nr. 6)* geeft tenslotte een beeld van de thans geheel nieuw op de oude fundamenten opgetrokken Saalburg, een voorbeeld van een Romeinsch castellum aan den limes. In den hoek ervan ziet men op kleinere schaal, hoe deze Saalburg gelegen is aan den limes boven op het bergplateau van den Taunus. Ook de limes en de verschillende wegen zijn er op aangegeven. **Model 6.**

Het groote model geeft dan de Saalburg zelf te zien, en wel eerst *(a)* de Romeinsche schansen, welke het allereerst zijn opgetrokken uit aarden wal en gracht, toen de Romeinsche soldaten hier het werk aanvingen. Een latere koophal *(b)* is er ten deele overheengebouwd. Van een voorafgaand limes-castellum uit de eerste jaren van keizer Hadrianus ziet men de gracht aangegeven *(c)* in het midden van de latere vesting, zooals ze door de latere binnengebouwen daarvan bedekt wordt.

Wat den lateren aanleg uit het midden van de tweede eeuw betreft, zien we eerst *(d)* de straat, welke naar de vesting voert, aan weerszijden met gebouwen bezet, in hoofdzaak z.g. Canabae, kleine vier-

Zaal V. kante winkelgebouwtjes; ook waterputten zijn hier zeer talrijk. Eén groot gebouw *(e)* buiten de vesting is hier waarschijnlijk als woning van den commandant te verklaren. De vesting betreedt men over

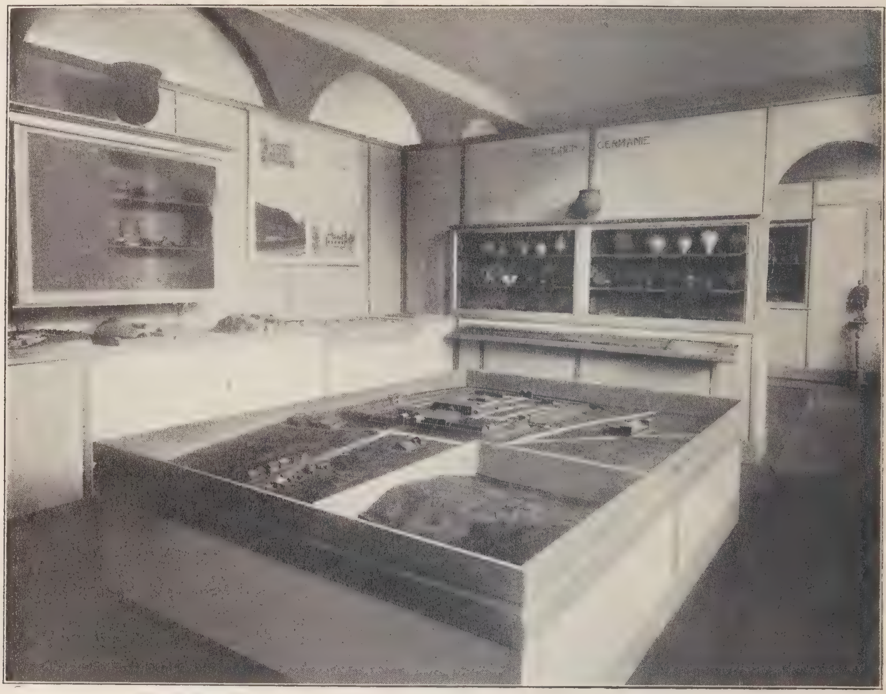

Romeinsche Zaal.

den aarden dam door de dubbele gracht, welke voor den met kanteelen voorzienen muur omloopt. Voor de dubbele poort staat het bronzen keizerbeeld. Deze poort aan de straatzijde is de hoofdpoort, de porta praetoria *(f)*, waarmede aan de andere korte zijde van de vesting de porta decumana *(g)* correspondeert. De beide andere poorten, de zijpoorten *(h-i)*, zijn de portae principales dextra en sinistra, rechts en links, op $^{1}/_{3}$ van de lengte van de vesting. De maatverhouding van lengte en breedte voor de vesting zelf is meestal als 2 : 3 (de vestingen uit de eerste eeuw, als die van Wiesbaden, waren meer vierkant).

De via principalis verbindt beide zijpoorten en in het midden daarvan ligt het groote hoofdgebouw, het praetorium, *(j)* een reeks van vertrekken rondom een open hal. Andere dienstgebouwen ziet men aan den weg, die van het praetorium naar de porta praetoria leidt. Belangrijk zijn vooral de kazernegebouwen, die het grootste deel van het

oppervlak innamen, en waarvan hier ééne is gereconstrueerd *(k)*. Ze waren hoofdzakelijk uit hout gebouwd volgens vasten aanleg en maatverhouding. We zien een lange open gang in het midden en aan weerszijden twee reeksen van kleine kamertjes, die voor de verschillende groepen van manschappen bestemd waren. Het voorgedeelte van den aanleg werd door de officieren der afdeelingen (centuriën) bezet. De aldus herbouwde Saalburg geeft ons een volledig beeld van den Romeinschen vestingaanleg, gelijk die op tallooze plaatsen aan den limes en ook elders, in Duitschland vooral, is weergevonden. Ook de Romeinsche vestingen in ons land heeft men zich op deze wijze voor te stellen. **Zaal V.**

Tot het midden van de 3e eeuw heeft de limes tegen de Germanen stand gehouden, kort daarna zijn alle limesvestingen vernietigd. Dan trekt de Romeinsche macht zich naar den Rijn terug en daar ontstaan dan, in hoofdzaak in de 4e eeuw, weer andere vestingen welke zich door een afwijkenden vorm onderscheiden. Model (*nr. 7*) van de vesting Alzei geeft daarvan een voorbeeld. Karakteristiek voor deze latere castella zijn de vierkante vorm en vooral hun ronde torens. **Model 7.**

Men ziet dus hoe zich in de Romeinsche militaire nederzettingen verschillende perioden laten onderscheiden. Die geschiedenis der vestingen is natuurlijk ook de geschiedenis der Romeinsche legioenen geweest. Welke legioenen hier lagen in verschillende perioden weten we ten deele uit de literatuur, ten deele ook uit hier gevonden inscripties. Een buitengewoon interessante inscriptie geeft ons hiervan een voorbeeld (*nr. 8*); immers daarop vinden we bij elkaar de namen vermeld van de twee legioenen, welke hier aan den Nederrijn omstreeks het midden van de 2e eeuw de voornaamste rol hebben gespeeld: „Leg. I. M.(inervia) P. F. et. Leg. XXX U(lpia) V(ictrix)"; de eerste voert den eerenaam Pia Fidelis, haar in het laatst van de 1e eeuw door keizer Domitianus toegekend, de tweede voert dien van Victrix en den familienaam van keizer Ulpius Trajanus. Dergelijke steenen zijn natuurlijk van groote historische waarde. **Inscriptie 8.**

Een tweede zeer interessante inscriptie *(nr. 9)* noemt ons de namen van drie personen die eervol ontslagen zijn als vaandragers van hetzelfde 30e legioen in het jaar 210, n.l. onder het consulaat van Faustinus en Rufinus. We lezen: M. Antist. Placidin. M. Ulp. Aspadius L. Jul. Victor, missi hon. missione ex signiff. leg. XXX d.d. Faustino et Rufinoco. Beide inscripties, origineele stukken, komen uit de buurt van Xanten. Bij de reconstructie der militaire geschiedenis der Romeinen in onze streken, zijn zulke stukken vooral ook daarom van zooveel waarde, omdat die nummers der Legioenen steeds weer terugkeeren op de baksteenen en dakpannen, welke met hun merken gestempeld zijn. Eenige voorbeelden van dakpannen en vorsten, **Inscriptie 9.**

Zaal V. tendeele van zulke legioenstempels voorzien, zijn hier tentoongesteld
Bouw-materiaal 10. (*nr. 10*). Dit bouwmateriaal werd voor de verschillende legerafdeelingen in pannenbakkerijen gemaakt *(Zie ook de Ned. Afd.)*. Onze modellen
Modellen 11 en 12. (*nr. 11 en 12*) geven een idee van de ovens met vuurkanaal en groote roosters voor het te bakken steenmateriaal, zooals ze op verschillende plaatsen, in de Rijnstreken vooral, gevonden zijn.

Uit ons overzicht blijkt, hoe in de verschillende overblijfselen van militaire nederzettingen in den bodem bepaalde perioden te onderscheiden zijn. Vooral ook is dit mogelijk met behulp van de verschillende voorwerpen en fragmenten, zooals die in groote massa's in die Romeinsche vestingen gevonden zijn.

Model 13. Het model (*nr. 13*) toont ons de resten van een verwarmingsinrichting (hypocaustum), zooals die in de Romeinsche gebouwen der legerplaatsen en landelijke nederzettingen vaak gevonden worden.

Onze opstelling tracht een denkbeeld te geven van het groote verschil in de gebruiksvoorwerpen in die verschillende perioden gebezigd, waardoor het mogelijk is, zelfs zeer precies, elke Romeinsche vondst van beteekenis te dateeren. Vooral het aardewerk speelt hier een groote rol, al komen ook een enkele maal vondsten van grootere
Kast 14. waarde in den N. Europeeschen bodem voor. Het meest beroemde voorbeeld is zeker wel de zilverschat, welke bij Hildesheim werd gevonden, en waarvan hier de copieën zijn tentoongesteld. Deze schalen, bekers en vazen met reliëf en drijfwerk zijn prachtige voorbeelden van het Romeinsche kunsthandwerk in het begin van de eerste eeuw na Chr. *(voor andere takken van Romeinsch kunsthandwerk, ook in de provincie, vgl. de Grieksch-Romeinsche Afd.)*.

Het meest eenvoudige, maar zeker ook het meest verbreide product is het aardewerk geweest. Door de nauwkeurige studie van vondsten op dit gebied in de verschillend gedateerde castella, in graven, waarvan de inhoud natuurlijk uit éénzelfden tijd is, en in tal van nederzettingen, is men erin geslaagd dit aardewerk zeer nauwkeurig naar zijn vormen te dateeren, zoodat deze aardewerkvormen, ook waar ze slechts in scherven voorkomen, op hun beurt een uitstekend dateeringsmiddel zijn geworden, waardoor het mogelijk is van elke Romeinsche vindplaats van eenige beteekenis precies den tijd vast te stellen. Aangezien aardewerk zeer veel is gebruikt, ook in gevallen, waarin bij ons porcelein of glas dienst doet, is het schervenmateriaal bij opgravingen altijd zeer aanzienlijk. Teneinde een globaal overzicht te geven van de groote verschillen in vorm, welke in verschillende perioden der Romeinsche overheersching voorkomen, en dus van de bruikbaarheid van dit dateeringsmateriaal, zijn hier in de kasten 14—17 afzonderlijke groepen opgesteld en wel in *kast 14* typen uit het begin van de eerste eeuw, *in 15* uit het midden daarvan, *in 16* uit het

Zaal V. tweede en *in 17* uit omstreeks het midden van de derde eeuw na Chr. en nog iets daarna.

Kast 15. In *14* zien we de typische vroege kruikvormen *(a)*, het rossige ruwwandige aardewerk *(b)*, de kurkurnen *(c)*. de lange vazen van zoogen. gladde rossige of donkere Belgische waar *(d)*, de bordjes en schoteltjes van deze zelfde Belgische waar *(e)*, die feitelijk een inheemsche namaak zijn van terra sigillata. Dit aardewerk zelf treedt nog slechts in producten van Italiaansche fabrieken op en wel in de karakteristieke prachtig versierde bekervormen op een voet *(f)* en in bordjes en schoteltjes *(g)*, die met elkaar bepaalde serviezen vormen. Dit alles is uit den tijd van kort vóór Chr. geboorte tot omstreeks 20 na Chr.

Kast 16. In de groep in *kast 15* uit de tweede helft van de 1e eeuw zien we weer eenige kruikvormen, wier verschil met de vroegere sterk opvalt *(a)*, verder ruwwandige urnen en schotels *(b)* en verschillende vormen van terra nigra *(c)*, verwant met de vroegere Belgische waar, doch daarvan geheel verschillend in vorm; ook zien we nu beschilderd aardewerk *(d)* optreden, terwijl de terra sigillata reeds o.a. door haar iets donkerder kleur de afkomst uit een Zuid-Gallische fabriek verraadt. Ook haar vormen zijn anders. Eerst treedt, in de met reliëf versierde waar, de kom *(e)* met geknikten wand op en in het latere deel van de 1e eeuw komt daarvoor in de plaats de halve-bolvorm, met mooie reliëfs rijk versierd *(f)*; deze bolvorm blijft dan verder voortbestaan. Ook speciale bordvormen *(g)* met bijbehoorende kommetjes zijn voor deze periode karakteristiek.

Kast 17. Geheel verschillend is wederom het aardewerk, zooals het zich omstreeks het midden van de 2e eeuw ontwikkeld heeft. Meer en meer zien we achteruitgang optreden. Eerst zien we nog de meer bolle vormen van kruiken, waaruit zich echter spoedig de lange peervormen ontwikkelen *(a)*; bij de ruwwandige urnen worden de „hartvormige randprofielen" karakteristiek *(b)*. Zeer talrijk worden vooral de bekers van beschilderd aardewerk *(c)*, in welke het verval eveneens sterk zichtbaar wordt. De versierde terra sigillata ontaardt ook meer en meer, zooals uit het kunstelooze exemplaar *(d)* uit het laatst van de 2e eeuw te zien is. Zeer veelvuldig zijn de sigillata-wrijfschalen *(e)* met leeuwenkoptuit uit dezen tijd. In de borden *(f)* van dit materiaal zien we eveneens de latere vormen spoedig meer en meer vergroven. **Kast 18.** In het eind van de 3e eeuw en daarna verdwijnen vele vroegere vormen geheel en zien we weer andere karakteristieke, hoewel meestal van vrij wat minder kunstvaardigheid getuigende, vormen optreden. Typisch voor den laat-Romeinschen tijd zijn de kannen enz. met roode verf beschilderd *(a)*, het grove ruwwandige aardewerk van specialen plompen vorm *(b)* en daarnaast de donkergelakte bekers, vaak van een korte drink-

Zaal V. spreuk voorzien *(c)*. Ook in de terra sigillata *(d)* treedt sterk verval op, dat zich in de plompe borden enz. uit, welke eveneens weer speciale vormen vertoonen.

Al het tot dusver behandelde aardewerk is van de Rijnstreken in Duitschland of Nederland afkomstig. Eenige stukken uit de oude Romeinsche provincie Zd. Frankrijk *(e)* toonen hoe ook daar dezelfde technieken heerschen.

Vitrine 19. Hoezeer ook slechts scherven voldoende zijn om een bepaalde periode te karakteriseeren, daarvan wil *vitrine 18* een idee geven, waarin Romeinsche fragmenten uit Numantia in Spanje *(a)* omstreeks 133 vóór Chr., naast scherven uit den tijd van Augustus van de bekende vindplaatsen Neuss *(b)* en Weisenau *(c)* liggen. Verder zien we hier typische fragmenten *(d)* uit Hadrianischen tijd, uit de gracht, welke onder de latere Saalburg gevonden is *(vgl. het model)*, en drie groepen uit latere tweedeeeuwsche limescastella van Zugmantel *(e)*,

Vitrine 20. Stockstadt *(f)* en Capersburg *(g)*. In vitrine 19 geven we nog als andere voorbeelden van kostbaar dateeringsmateriaal een groep Romeinsche fibulae in hun vormenvariatie van het begin 1e eeuw af tot de 3e en een aantal voorbeelden van munten van Romeinsche keizers, een materiaal dat natuurlijk ook voor dateering gewichtige diensten bewijzen kan, al moet men daarbij steeds bedenken, dat munten nog zeer lang in gebruik geweest kunnen zijn. Ten slotte is hier ook een copie van een Romeinsch zwaard met scheede opgesteld.

VI. GOTEN EN FRANKEN.

Zaal VI. In het Zuid-Oosten van Rusland, in de landen aan de Zwarte Zee, leefden reeds vele eeuwen voor Chr. verschillende stammen, die we gewoonlijk met den naam van Skythen aanduiden. Ze waren eenmaal uit het Oosten, uit Azië, gekomen en vermengden zich spoedig met anderen, die hier reeds woonden, zooals met de Geten, terwijl verwanten der Skythen, o.a. Sarmaten, steeds meer uit het Oosten kwamen opzetten, in de eeuwen vlak na Chr. geb. Zoo zien we in de overblijfselen in die streken een eigenaardigen kunststijl optreden, die verre vertakkingen naar het O. van Azië heeft, den Skytisch-Sarmatischen dierstijl, die evenals de andere producten van handwerk een typisch barbaarsch karakter draagt.

Kast 1. Een paar zeldzame voorbeelden hiervan zien we in eenige waardevolle origineelen in *kast 1*, waar vooral de sierplaat *(a)* met gestileerde dierekoppen zeer karakteristiek Skythisch is; zoo ook de met plantenmotieven versierde umbo *(b)* en de barbaarsche halsketting *(c)* van goud en bergkristal. Een afgietsel van een sierplaat *(d)*, een verscheurend dier dat een paard aanvalt, waarvan de manen in slangenhalzen met vogelkoppen eindigen, voorstellend, is een typisch voorbeeld van

Skythischen, het vierkante à jour bewerkte plaatje *(e)* met moeilijk te onderscheiden diervormen, een van Sarmatischen dierstijl, terwijl de dolk *(f)* met zijn vogelkoppen aan het heft uit Siberië afkomstig is. Deze Skythische dierornamenten komen vooral ook in **Zaal VI.**

Sierplaat met Skythisch dierornament.

de zeer rijke graven van Zd.-Rusland voor en wel te zamen met de producten van het handwerk der Grieksche kolonisten in de streken aan de Zwarte Zee in de 3e eeuw v. Chr. en volgende. Naast een potje *(g)* van inheemschen oorsprong uit zulk een graf zien we eenig Grieksch aardewerk uit de eerste eeuwen v. Chr., een zwarte laat-Hellenistische vaas *(h)* en producten van Zd. Russische terra sigillata *(i)*, voor deze gemengde Skythisch-Grieksche kultuur karakteristiek. Een idee van den grooten rijkdom geven vooral de sieraden in deze graven, die een half Grieksch, half barbaarsch karakter dragen. Een zeer mooi voorbeeld is in *vitrine 2* het gouden gordelbeslag, bestaande uit verschillende stukjes met een eenvoudige voorstelling, gorgokopjes, een familietafereel en ornamentjes, versierd, die met elkaar één geheel vormden, afkomstig uit een Skythisch graf bij Olbia. Rijk zijn ook de andere lijfsieraden, als halskettingen en oorringen, waarbij we voor het **Vitrine 2.**

Zaal VI.
Kast 3.

eerst, omstreeks Chr. geb., een soort kralen zien optreden, die later in W. Europa zeer algemeen geworden is. Een der beroemdste producten van Skythischen dierstijl werd in Duitschland niet ver van Berlijn gevonden, n.l. de gouden visch van Vettersfelde (copie) die met andere gelijktijdig gevonden sieraden ongeveer tot de 5e eeuw vóór Chr. behoort *(a)*. We zien hier het typisch barbaarsch-Skythische in de geheele compositie, in de vreemde combinatie, het eindigen van den vischstaart in ramskoppen en daarnaast het echt Grieksche o. a in den stijl der op het vischlijf aangebrachte diergroepen. Een buitengewoon belangrijk stuk *(b)* van dezen vreemden oosterschen stijl, mogelijk nog omtrent Chr. geboorte te dateeren, waarop we de vreemde onklassieke diervormen en compositie ten volle zien optreden, werd merkwaardigerwijze in *Nederland* en wel in *de Peel bij Helden* gevonden. We zien hier wel een aan klassieke motieven ontleende voorstelling (bedoeld is waarschijnlijk Heracles' strijd met den Nemeïschen leeuw), maar de stijl zelf is een echte uitlooper van den Oosterschen dierstijl.

In deze omgeving van Zd. Rusland met haar eigenaardige Aziatische elementen, vermengd met Grieksche, treedt na de 2e eeuw na Chr. een volk der Goten zeer op den voorgrond, hetwelk men gewoonlijk als een in die streken nieuw aangekomen Germaanschen stam beschouwt, doch dat waarschijnlijk niet anders is als het oude Getenvolk, reeds lang hier in Z.O. Europa aanwezig.

Van deze Goten in Zd. Rusland bezitten we een zeer interessante, uit graven afkomstige, collectie sieraden enz. Aangezien we hierin klaarblijkelijk de voorloopers voor ons hebben van de Frankische kultuur in ons W. Europa is deze verzameling buitengewoon belangrijk. We zien hier de kleine eenvoudige plaatfibula-vormen *(c)*, zooals die alleen in het O. worden aangetroffen, de groote plaatfibula *(d)* die zich hieruit ontwikkelde en welke de Goten mee gebracht hebben op hun tocht naar W. Europa, en verder de nog ten deele met dierkoppen versierde fibulae *(e)*, afstammelingen van de echte Skythische kunst, die we als voorloopers der latere Frankische kunnen beschouwen. Verder zien we hier de verschillende gesp-vormen *(f)*, kenbaar aan hun omgebogen naald: naast de eenvoudige vormen, alleen in het O. in gebruik, ook stukken, die het Westen met het Oosten gemeen heeft, en tenslotte prachtige exemplaren *(g)* met groote versierde platen, die nog altijd den ouden dierstijl vertoonen en typische voorloopers zijn van verschijnselen in ons Westen. In deze producten en versierselen zien we de Gotische kultuur als een echt Oostersche, afkomstig van de oude Skythen en Sarmaten.

Vitrine 4.

Den voor deze stammen uit Zd.-Rusland typischen dierstijl zien we ook meer en meer naar het W. toe optreden, o.a. in de landen aan

de Donau, waar trouwens ook Goten zijn gevestigd geweest. Zeer typisch is in dit opzicht de z.g. Kesthely-kultuur, waarin de Oostersche dierstijl in de eeuwen vlak na Chr. geboorte in zeer karakteristieken vorm optreedt, getuigen de vier afgietsels *(a)* van beslagstukken, hier tentoongesteld; zeer merkwaardig zijn hier de dooreengestrengelde dierfiguren als overgangsvormen tusschen Skythischen dierstijl en latere Frankische of Noorsche kunst. Andere origineele stukken uit deze periode in de Donaulanden, waarin we met deze kultuur verwante vormen zien optreden, zijn een z.g. cicade-fibula, *(b)* een visch, *(c)* kettingen en gespen, *(d)* verwant ook met vormen der la Tène-kultuur, die hier in deze streken eveneens heeft geheerscht, en kralen, gelijk we die boven in Zd.-Rusland zagen *(e)*. Verder geven we hier nog enkele voorwerpen, verwant met dezen merkwaardigen dierstijl en uit Klein-Azië afkomstig, namelijk de zeer merkwaardige doosjes *(f)* in diervorm, die precies zoo ook uit Egypte in de Koptische kunst bekend zijn; ook de merkwaardige kringetjes, waarmee het bokje versierd is, keeren in de verschijnselen dezer Europeesche stijlperiode vaak terug. We hebben hier dus een voorbeeld van het feit, dat dezelfde stijl ook in Zuidelijke richting haar invloed heeft doen gelden. Een met de Gotische uit Zuid-Rusland verwante gespvorm uit Italië *(g)* getuigt van dien invloed ook in dit Zuidelijke land. **Zaal VI.**

Ten slotte is de latere Noorsche kunst niets anders dan een afstammeling van deze Oostersch-Skythische. Daar in Skandinavië hebben zich deze zelfde vormen zeer sterk in een bepaalde richting ontwikkeld, gelijk hier door een paar afgietsels wordt gedemonstreerd: één van een eigenaardig beenen voorwerp met paardekoppen en dezelfde straks besproken kringetjes-versiering *(h)*, een typische Noorsche fibula *(i)*, waarop de dierornamentiek duidelijk herkenbaar is en de copie van een gouden sierplaat, een z.g. bracteaat, waar in de rijke versiering eveneens de typische dierstijl is waar te nemen *(j)*. Een origineele mantelspeld, uit Lijfland afkomstig, is een karakteristieke vorm uit deze periode in die streken. Overigens vinden we den zelfden stijl in de Noorsche landen, o.a. ook in de versiering van latere runensteenen, terug, waarvan een paar voorbeelden hier zijn tentoongesteld. **Afzonderlijk voetstuk 5.**

Zoo nemen we dus een uit het Oosten afkomstigen kultuur-invloed waar, welke zich, buiten de Grieksch-Romeinsche beschaving om, in verschillende deelen ook van Europa nog tot betrekkelijk late tijden heeft doen gelden. De bron daarvan in Europa zijn de landen om de Zwarte Zee geweest, van waaruit de Goten deze kultuur plotseling, in de 5e eeuw na Chr., door hun vestiging in Frankrijk, naar W.-Europa hebben overgeplant.

Zaal VI. Den invloed der beschaving van Skythen en Goten zien we in Frankrijk zeer sterk optreden in de kultuur der Merovingische Franken, welke zich op den bodem der oud Romeinsche beschaving vanaf de tweede helft van de 5e eeuw na Chr. ontwikkelde.

Vitrine 6. Van het vroege Frankische aardewerk krijgen we een zeer goed overzicht door de hier tentoongestelde ceramiek uit het grafveld van Ableiges. We zien daar naast urnen, welke nog aan de Romeinsche herinneren *(a)*, in groote variatie het typische spitsbuikige urntje met zijn ingedrukte versiering *(b)*, gelijk het wel het meest karakteristieke stuk der Frankische kultuur is.

Verder zien we hier uit de buurt van Amiens de fragmenten van een groote plaatfibula *(c)*, zooals we die reeds in Zuid-Rusland vonden, en verschillende kleine bronzen voorwerpjes, een gespplaat, waarop nog een teekening in dierornamentiek *(d)*, een gesp van het eigenaardige, ons bekende type *(e)* met ingebogen naald, riempuntbeslag *(f)* enz.; tenslotte ook fragmenten van beenen kammen *(g)*. Een paar gespen met gladde plaat en omgebogen naald, weer uit Zuid-Frankrijk afkomstig, zijn typisch voor deze uit het Z.O. gekomen kultuur *(h)*. Ook in België vinden we in grafvelden deze Frankische beschaving, speciaal in het Waalsche gedeelte. Het groote zwaard *(i)* is een copie naar het zwaard, dat gevonden is in het graf van Koning Childeric (uit 489), een prachtig voorbeeld van vroeg-Frankische versieringskunst. Ook de ijzeren speerpunten *(j)* zijn Frankisch, uit België afkomstig, evenals de later Merovingische tuitpot *(k)*, het typisch Frankische glazen bekertje *(l)*, of het snoer van verschillende kralen *(m)*, gelijk we die boven uit het Z.O. van Europa zagen. Uit Zd.-Zwitserland zijn nog de twee dergelijke urntjes *(n)*.

Een zeer eigenaardige ontwikkeling van de Gotische gespen uit Zuid-Rusland vinden we in deze periode in de Bourgondische streken, nog altijd sterk onder den invloed van de dierornamentiek. Voorbeelden van zulke Bourgondische gespen zien we hier in de copie met dierfiguurtje à jour *(o)* en in het zeldzame origineele stuk *(p)* met de engelfiguur tusschen allerlei vreemde dierfiguren, een prachtig staaltje van het voortleven der grillige Oostersche dierornamentiek.

Vitirne 7. Ook aan den Midden-Rijn is de Frankische kultuur rijk vertegenwoordigd. Typisch Frankische vormen van glas, bekers en fleschjes *(a-d)* zijn uit graven in de buurt van Andernach afkomstig. Uit Niederbreisig zijn de Frankische flesch van aardewerk *(e)*, de mooie beenen kammen *(f-g)* met driehoekig bovenstuk en versiering van concentrische cirkels, de vroege vorm van dit kamtype, eenige ijzeren gespfragmenten *(h)* met geïncrusteerde zilveren versiering, bronzen riempunten enz. en ten slotte de korte zwaardvorm, de

scramasax *(i)*, nog in de met bronzen knoppen beslagen houten scheede. Als voorbeeld van den anderen Frankischen zwaardvorm ligt hier nog een copie van zulk een Frankische spatha *(j)*, uit Zuid-Duitschland afkomstig. Zaal VI.

Uit Niederbreisig *(k-p)* zijn hier verder eenige gesloten grafvondsten tentoongesteld, waarin we weer de typische Frankische vormen van ceramiek, kralen, brons enz. herkennen. Zeer interessant is vooral de grafvondst uit Ochtendung bij Coblenz *(q)* met fibulae en sierstukken, die de karakteristieke dierornamentiek vertoonen.

Bijzonder talrijk zijn de Frankische grafvondsten uit Andernach. Kast 8. We zien hier de ceramische vormen, waaronder een groote detailvariatie, kommen en schalen, gedeeltelijk met Romeinsch ruwwandig aardewerk verwant *(a)*, gedeeltelijk duidelijk afstammelingen van Romeinsche terra sigillata *(b)*, enz. Zeer talrijk zijn hier ook de ijzeren voorwerpen, de bijlen *(c)*, de typische francisca, de speervormen *(d)*, messen *(e)* en zwaarden, zoowel de groote spatha *(f)* als de korte eensnedige scramasax *(g)*. Ook glaswerk *(h)* en kralen *(i)* en Frankische glasbroches *(j)* zijn hieruit afkomstig, alsook gespen *(k)* en beslagplaatjes *(l)* van brons en ijzer, de laatste weer met zilver ingelegd, alles voorbeelden vooral uit de iets latere Merovingische kultuur. Tenslotte wordt hier nog met een aantal afgietsels van mantelspelden enz., uit den omtrek van Worms afkomstig, een overzicht gegeven van de ontwikkeling van deze Frankische kleedingssieraden. Zoo liggen hier de oude groote plaatfibula *(m)*, de gegoten fibula met ronde kopplaat en knoppen, zoowel de typisch vroeg-Frankische met rechten voet *(n)* als die met ovalen voet *(o)*, en ten slotte de iets latere vormen met vierkante kopplaat *(p)*, die ook in Noord-Europa een zoo groote ontwikkeling hebben gevonden. Op al deze stukken zien we weer de ontwikkeling der oorspronkelijk Oostersche dierornamentiek in onze westelijke landen. Deze nemen we verder ook waar op de afgietsels der ronde brochefibulae *(q)*, gespen *(r)*, riempunten *(s)* enz., meestal voorbeelden uit iets lateren Merovingischen tijd.

Eenige stukken aardewerk uit Keulen *(t)* geven nog een voorbeeld van de iets latere ceramiek uit het begin der Karolingische periode. In Duitschland, vooral ten O. van de Elbe, vindt men graven en nederzettingen uit deze periode met geheel andere kultuuroverblijfselen, welke men waarschijnlijk terecht aan de Slavische stammen toeschrijft en die zich vooral weer door hun eigenaardige ceramiek kenmerken. Een mooi voorbeeld daarvan is het Slavische urntje Voetstuk 9 met golflijnversiering.

In Nederland vindt men vooral aan de groote rivieren en op een Vitrine 10.

Zaal VI. *deel van de Veluwe de Merovingische kultuur, die verder b.v. ook in Friesland haar invloed doet gelden.* Enkele voorbeelden zien we hier in de typisch Frankische gespen *(a)* en de broche-fibula *(b)* uit Maastricht, een glazen bekertje *(c)* uit Buggenum en een typischen vrij laten bronzen gesp met dierornament van de Veluwe *(d)*. Dierornamentiek vinden we ook op een fragment van een bronzen kamscheede *(e)* en op het sierplaatje *(f)* uit Friesland. Uit het N. zijn ook de iets latere kamvormen *(g)* afkomstig.

Eenige naalden *(h)*, een hangkruis *(i)* en een paar broches *(j)*, de laatste uit *Wijk bij Duurstede*, geven nog enkele *voorbeelden van techniek en versiering uit den Karolingischen tijd in ons land. (Zie overigens de Nederlandsche afdeeling)*. Merkwaardig is het, dat ook de techniek van het fabriceeren van dakpannen en tegels waarschijnlijk nog van uit den Romeinschen tijd tot in den Karolingischen is voort blijven bestaan. In Z. Limburg is althans een plaats gevonden, waar zulk bouwmateriaal, blijkens bijgevonden scherven, nog in Karolingischen tijd gebakken werd; gelijk de hier tentoongestelde fragmenten *(k)* aanwijzen, had het bouwmateriaal zelf nog precies den Romeinschen vorm. Geldt het in de tot dusver besproken voorwerpen uit ons land slechts enkele losse voorbeelden van verschillende technieken, ook voor deze periode is nog steeds het aardewerk in zijn ontwikkeling het beste onderscheidingsmiddel en de beste chronologische

Kast 11. leiddraad. Zoo zien we hier uit ons land van de Merovingische ceramiekvormen eerst die, welke nog aan laat-Romeinsche vormen aansluiten *(a)*, dan de spitsbuikvormen *(b)*, vanaf de fijne vroege, tot de plompere latere vormen, alles uit de 6e— 8e eeuw na Chr. Dan treden de Karolingische verschijnselen op, dezelfde vormen worden meer afgerond en plomper en de versiering oppervlakkiger, zooals bij de urntjes uit Wijk bij Duurstede *(c)*. Iets later, omstreeks het begin van de 9e eeuw, is het rossige aardewerk met eenigszins bol afgesneden bodem, zooals de hier opgestelde fleschvorm (*d*).

Gedurende deze geheele periode tot zeker in de 9e eeuw vindt men in het N. van ons land nog steeds de primitieve Saksische stammen in het bezit van hun achterlijke kultuur, welke door de karakteristieke grauwe, ruwe kogelpottenceramiek gekenmerkt wordt (*e*).

Vitrine 12. Latere Karolingische ceramiek uit de 9e eeuw, in de meer beschaafde Zuidelijke deelen van ons land in nederzettingen voorkomend, is die met de eigenaardige opgelegde reliëflijsten met ingedrukte versiering (*a*). Dan komt in de 9e eeuw, zoowel aan den Duitschen Rijn als in ons land, het aardewerk van het z.g. Pfingsdorffer type (*b*) op, aanvankelijk in helderkleurige, met rood beschilderde soorten, mooi vertegenwoordigd door onze collectie scherven van den Elterberg, op de grens van ons land.

Dit Pfingsdorffer-type heeft na het eind van de 9e eeuw nog een lang leven gehad. We zien het voortduren tot het als 't ware in de 12e of 13e eeuw in de ceramiek der middeleeuwen overgaat. **Zaal VI.** Kast 13.

In onze kast zien we, naast ongeveer 10e eeuwsche vertegenwoordigers van die voor deze periode zoo karakteristieke soort (*a*), ook eenige latere stukken, nog in dezelfde techniek (*b*). Verder zeer late, zeer hard gebakken vormen van deze soort (*c*) en ten slotte eenige vroeg middeleeuwsche kannen uit de 12e-14e eeuw (*d*) tot de z.g. Jacobakannetjes toe (*e*).

Feitelijk liggen deze laatste aardewerksoorten, chronologisch, reeds ver buiten het door ons bestreken gebied.

Sierplaat met Oostersche dierornamenten uit de Peel.